

પ્રાતિસ્થાન
સરસ્વતી પુસ્તક મંડાલ
કાશીખાન કાનપેજી
અમદાવાદ

આવૃત્તિ-૧
પ્રીત સંવત ૨૮૮૪   દિવસ ૧-૦-૦   વિશાખ સંવત ૨૦૧૪

દ્વિતી
૪ મુદ્રાઓ અને સ્વરૂપ આપી
પ્રકાશન નામ પ્રીતીય પ્રેસ
દી અમદાવાદી, અમદાવાદ

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર

જિજ્ઞાસુ શાસ્ત્રીન મયુનમાયો ગ્રામ યતેન પ્રાગીત પ્રતિમા

શ્રી વાસુદેવશરણ અમલ તના સૌજન્યથી

રાષ્ટ્રપતિનો અભિપ્રાય

देशरत्न डा.कटरे व्याधू राजेन्द्रप्रसादजी अभूदय
सम्भति

गांधीजी के प्राचीन इतिहास में नैशांकी का
 प्रयोजन था। कुछ दिनों के बिछाए जाने
 पर ही इस विचार का प्रयोग करने के लिए मेरा मातृ
 प्रेक्षक विचारों के लिए नैशांकी प्रविष्टि के लिए निमित्त
 और अत्यंत प्रयत्न की प्राप्ति के लिए निमित्त प्रयत्न
 पड़े जाते हैं। और जिसमें कुछ प्रयत्न की नैशांकी
 और नैशांकी प्रयत्न के लिए निमित्त नैशांकी और अत्यंत
 प्रयत्न के लिए निमित्त और प्रविष्टि के लिए प्रयत्न
 प्रयत्न का प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न
 प्रयत्न है। प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न
 प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न
 प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न

95 2 43

21735414

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં વેશાલીનું મુખ્ય સ્થાન છે. કેટલાક દિવસોથી વિહારીઓએ ત્યાંની સ્મૃતિ કાયમ રાખવા માટે મેળો ભરવો શરૂ કર્યો છે જેમાં તે સખધી ઐતિહાસિક વિવેચના અને અન્ય પ્રકારના સાંસ્કૃતિક વિષયો ઉપર લેખો વાંચવામાં આવે છે. શ્રી વિજયેન્દ્રસરિણ્યે જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક દષ્ટિકોણથી વિદેહ, વેશાલી અને બીજાં સ્થાનોનો ભૌગોલિક ઐતિહાસિક પરિચય કરાવવાનો પ્રયત્ન આ પુસ્તકમાં કર્યો છે, જે સ્તુત્ય છે. આને વાંચીને પાઠકો એના મહત્ત્વને જાણશે અને ઇતિહાસના એક પ્રાય વિસ્મરણ થઈ ગયેલા પાનાને ફરીથી સહસ્રાબ્ધથી પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સુમર્ષણુ

જનનુ સાન્નિધ્ય લખન સાધનુ જાપૂર્વ સાધન જનુ
તે પ્રવાસમસ્વીત જગત્પૂન્ય મહાપ્રવાસક સાન્નિધ્યાસ
એતન્માર્થ ગુરુદેવમી નિબધર્મસુદીક્ષણ મહાપ્ર-
જન્ય હસ્તકમલમ્ સાતર સુમર્ષિત
નિબધેન્દ્રસુરિ

શાસ્ત્રવિશારદ જ્ઞાનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજી
મહારાજ

શુદ્ધિપત્રક

અક્ષર	કુલ	૧૪	૧૬૧
વજ્રવ	વજ્રવ	૬	૫
Khowna	Khowna	8	14
અભિનાય, અવધન	અભિનાય અવધન	10	17
Apparo	Appear	13	14
ભરી હીરેણુ	ભરીહીરેણુ	૧૫	૯
×	૭	૧૬	૧૦
અન	કૈન	૨	૬
-		૨૩	૧
અપ્રાપ્તિપ્રુપ	ગુહાપ્રાપ્તિપ્રુપ	૨૪	૧૭
અપ્રા	અપ્રા	૨૬	૨
કુવરુભન	કુવરુભન	૨૮	૫
અપ્રાપ્તિ	અપ્રાપ્તિ	૩૦	૪
વજ્રાપીના	વેજ્રાપીના	૩૩	૧૮
લજ	લજ	૩૭	૭
અપ્રાપ્તિ	અપ્રાપ્તિ	૪૦	૬
અપ્રાપ્તિ	અપ્રાપ્તિ	૪૨	૧૨
અપ્રાપ્તિ	અપ્રાપ્તિ	૪૮	૧૬
અપ્રાપ્તિ	અપ્રાપ્તિ	૬૬	૨
અસ્તિત્વના			
વજ્રાપી	વજ્રાપી	૧	૨
નાદીને	નાદીને	૭	૧૭
કિન્દી	કિન્દી	૭	૨
અપ્રાપ્તિ	અપ્રાપ્તિ	૮	૨

શ્રીજ્ઞાનનાલદાર	શ્રીજ્ઞાન નાલદાર	૯	૧૫
ત્તસરી	તીસરી	૧૧	૧૭
બૌદ્ધને	બુદ્ધને	૧૫	૫
બૌબો	બૌબો	૧૬	૨
ગિછોર	ગીધોર	૧૭	૧૭
વિષોપાધ	વિષોપધિ	૧૯	૯
વિહારભૂમી	વિહારભૂમી	૨૧	૧૭
કાલ્લાગ	કાલ્લાગ	૨૪	૬
શાલીધી	વૈશાલીધી	૨૮	૧૭

विषयानुक्रम

	સન-પાન	૧૦
	સકાલના ના નામ	
૧	આવ શેવ	૧
	ક નામ હરિએ	૧
	૧ નોદ હરિ	૧
	૨ શરિક હરિએ	૮
	૧૧૬	૧૦
	ક ન હરિએ	૧૦
	૨ નોદ હરિએ	૧૧
	૩ શરિક હરિએ	૧૨
	૧૧૭	૧૦
	ક નોદ હરિએ	૧૦
	૨ શરિક હરિએ	૧૬
	૩ શેવ હરિએ	૨૦
	૮૬ અથવા અપ્રાપ્ત નામ	૨૧
	ક અનિયમ અને અકાલપણ	૨૮
	૨ ૧૦૦૦	૨૬
૫	ક હોમ અનિયાતી	૩૨
	ક ૧૧ હવનનુ વાચનકુન	૩૩
	૨ કુમેન્દ્રાચનુ વાચનકુન	૩૪
	સંચિત	૩૫
૭	બેરી વાચકુમ્બી	૪૦
૮	આકૃતિક માનવ	૪૧
૯	કુન્દા કાર	
	અનિયમ	

પ્રસ્તાવના

વિક્રમ સવત ૨૦૦૩, ધર્મ સ ૨૪ પોષ સુદિ ૧૧ના મે, 'વૈશાલી' નામના એક પુસ્તકની હિન્દી ભાષામાં રચના કરી હતી. જેના પ્રગટ થતાં સાક્ષરો, ઐતિહાસિકો અને ધર્મનેષકોએ એને આદર પૂર્વક વાંચી અને વખાણી પણ પરંતુ કેટલાક રૂઢિ પૂજકોએ એની સમાલોચના કરી અને એક બલા સાધુએ તો 'ક્ષત્રિય-કુલ' નામનું પુસ્તક પણ એની વિરુદ્ધમાં લખીને સવત્ ૨૦૦૬માં મહા સુદિ ૧૧ના જૈન પ્રાચ્યવિદ્યાભવન અમદાવાદથી પ્રકટ કર્યું જે મને તે જ વર્ષમાં મારા આગર (માલવા) ના ચતુર્માસમાં મળ્યું હતું મે તેનું સાંગોપાંગ અવલોકન કર્યું અને મને તેમની બાક્ષિશતા ઉપર દયા આવી મારે તરત જ તેનો પ્રતિવાદ કરવો જોઈતો હતો પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય કારણોને લીધે હું તેનો ઉત્તર ન આપી શક્યો જ્યારે બીજી તરફ વિહારને કારણે જરૂરી સાધનો મેળવવામાં પણ અડચણો આવવા લાગી અને જમ જમ હું એ પુસ્તક વાંચતો ગયો અને એમાં આપેલી નવી નવી દલીલો અને કલ્પનાઓનો વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ મને એમ પણ લાગ્યું કે-સ સારમાં સમય સમય ઉપર એવા એવા પણ લેખકો પાકે છે, જે આગળ પાછળનો કોઈ પણ જાતનો મિચાર કર્યા વિના, પોતાની ચોગ્યતાને તપસ્યા વિના જમ આવે તેમ લખવા લાગી જાય છે એમના મનમાં એવી ભાવના હોય છે કે અમે પણ વહેતી ગંગામાં કુબકી મારી લઇએ, ઐતિહાસિક બની જઈએ, અને પોતાના નામને વિખ્યાત કરી લઇએ

પરિણામ લેવાને કદાચ એ સ્થાન નહીં રહ્યું હોય કે આવી વાતના
વાચ્યોના વાચ્યમાં મરણને બાકે અપરાધ જ સારા રહેશે
હોય કે

હવે હું યેલ્લાક વાઘડત્યો અને મુદાઓ આપીને
લેખકના વાચકપત્રને વાંચકની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરીશ. ક્ષમી
એમને જાણ પડશે કે લેખકના યેલ્લા વૈચલ્લ્ય છે. મેં આ
નવી આનુષ્ઠિકા તે તે સ્થાનો ઉપર આ વિષયમાં જણાવ્યું
છે. કદાચ એક દેહલે જ્યાં મુદાઓ ભેગ કરવાની હિંમતી લેખક
સ્પષ્ટતાના દિશામાં તે જ્યાં મુદાઓ ઉપર જ્યાં સંપર્કમાં
વિચાર કર્યું છે —

૧-વિદ્યાના પ્રથમ મુદો છે 'સતિપત્ર' અથવા 'કુદપુર'
(સમગ્ર મહાગીતના બન્ને)નું સ્થાન હું લેખકના માનેશ
સતિપત્ર હવે બહુ નથી માન્યો પાત્ર તેને 'સ્થાપના-તીર્થ'
તરીકે પણ હું મૂળ બન્ને-સ્થાન તરીકે નહિ, કારણ કે
સતિપત્રને બન્ને નિરોધ-દેશમાં થયેલ હોય, જાગરણમાં કે
મગ્નપદેશમાં નહિ જ

૨-ત્રિહીનો રાજ્યના જુદાજુદાથી કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી
આપેલ હોય. આ રાજ્યનો સમય અદ્યતનથી હોય.
ત્રિહીનું જુદું કારણપના મોખથી નહિ નિવિવર્ધનના પૂર્વે

કાશઘટેશમાંથી વિદેહ દેશમાં આવ્યા હતા, એઓના વંશ અને ગોત્ર પણ કમશ ઇક્ષ્વાકુ અને કારયપ હતા.

૩-ભગવાન મહાવીર અર્ધ-માગધી ભાષામાં ઉપદેશ આપતા હતા, તેથી તેઓ મગધદેશના હતા. આ અનુમાન પણ યુક્તિસંગત નથી લેખકમાં ફટલી ચોગ્યતા કે બુદ્ધિમત્તા છે તે આવા અનુમાનોથી રહેજે જણાઈ આવે છે

૪-લેખકની ધારણામાં 'પાવાપુરી' ક્ષત્રિયકુડની ધણી જ પાસે હતી. અને આમાં તેઓ કારણ એ બતાવે છે કે ભગવાનના નિર્વાણના સમાચાર એમના મોટાભાઈ નદિવર્ધનને પાવાપુરીથી તરત જ મળ્યા હતા પરંતુ વર્તમાન 'પાવાપુરી' એ પણ સ્થાપના-તીર્થ જ છે, એ લેખકના ધ્યાનમાં નથી લાગતું અસત્તી પાવાપુરીનું મૂળ સ્થાન બૂઝાઈ જવાથી લોકોએ મગધદેશમાં આવેલી વર્તમાન પાવાપુરીને જ મૂલ પાવાપુરી માની લીધી છે, જે ખમણ છે

સર્વ સાધન સ પૂર્ણ અને શક્તિશાલી રાજાઓની આગળ દૂર અને પાસેનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી રહેતો એટલે ભગવાનના મોટાભાઈ નદિવર્ધનને ભગવાનના નિર્વાણના જલ્દી સમાચાર મળી ગયા તેથી ક્ષત્રિયકુડને પાવાપુરીની પાસે માનવું એ વાતમાં પણ કંઈ વજ્ર નથી. આ વાતને અમે આગળ વિસ્તારથી ચર્ચશું.

પ-રાજ્યાનીનુ પર્વત ઉપર ઢેલુ, આને માટે 'ખિન્ન-પ્રસન્ન' નામનુ પુસ્તક લખ્યુ અને પ્રાચીન વસ્તુનેર્થ ખસેલો અનેક ઉદાહરણો ખરી છે કે ક્યાં રાજ્યાનીઆ નહીન કહી વસાવવામાં આવતી હતી.

આ મુદ્દાએને હવે અમે વિચાર રીતે કરવાએ છીએ અને 'સત્રિપત્રુદ' પુસ્તકના મૂળ ઉત્પત્તિ આપીને અમે તેને જવાબ આપીએ છીએ—

લેખક લખે છે— “ પાન્ટુ ઘરે સર્વે લખ્યુ ૫૩ છે આ લેખકેઆથી મેર્થ સત્રિપત્રુદ ગણ જ નથી લેખકે આજ દુર મેઘ મેઘ પાશાત્વ વિદ્વાનોના વિચારેનુ આધારે જ આ કલ્પનાઓના કિસ્સાઆ ઉપર ક્યાં છે ”

—સત્રિપત્રુદ જ ૧૫ (મહાપ્રભ)

અર્થ સુધી મારી સાથે સંબંધ રાખે છે લેખકનુ આ લખ્યુ નિવાળા મૂળ કહેતુ છે કાસ્તુ કે કુ માલ જમતુમ્બ મુક મદારાજ મી વિજયપર્વસુસિહની સાથે વિ સ ૧૮૬૪માં સમ્મેતશિખમ્બની થાયા કસવા બતાવ અમમાં સત્રિ પત્રુદની થાયા કમ્વા પત્રુ ગધી હતો અને ત્વંની લોપેર્થિ પુનિચિનિનુ અવધોક્તન કમ્બ હતુ બીજુ એ પત્રુ મેર્થ નિધમ નથી કે લેખક મેર્થ પત્રુ વિષય ઉપર પિતાના વર પેસીન તે મળથી નથી સાચમી અને સાધન મેગચીને ન

લખી શકે ? કેટલાએ સિદ્ધહસ્ત લેખકો પોતાની પાસે રહેલી સાહિત્યિક સામગ્રીથી અને તે તે પ્રદેશના માનચિત્રો મેળવીને પોતાની આવડતથી વસ્તુ-સ્થિતિનું સુદર રીતે ચિત્રણ દોરી શકે છે, પરંતુ જેઓને ગતાગમજ નથી અને અસહી સ્થાને જવા છતાં જેઓની પાસે પૂરી સામગ્રી નથી, તેઓ પરિસ્થિતિને ઊધી રીતે જ ચીતરી નાખે છે જેવું કે 'ક્ષત્રિયકુડ' નામક પુસ્તકમાં થયું છે બાકી લેખકોની કલ્પનાના વિષયમાં તેઓએ જે કલ્પના કરી છે, તે તો સર્વથા ભ્રામક છે, જેનો સત્યતાની સાથે જરાય સ્પર્શ નથી. અને 'ભગવાન્ મહાવીર અર્જુન' માગધી ભાષામાં બોલતા હતા, તેથી તેમનો જન્મ મગધ દેશમાં થયો હતો.' આ પ્રમાણે જમનું કહેવું છે, તે પણ યુક્તિ સગત નથી. ૧ અર્જુનમાગધી ભાષા અને બ્રાહ્મીલિપિ આ બધા રૂપા આર્યદેશોની ભાષા અને લિપિ હતી, બધા લોકો સમજી શકે આ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને ભગવાને અર્જુન-માગધી ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો હતો. કારણ કે તે ભાષા તે વખતની સાર્વત્રિક તેમજ સાર્વજનિક હતી તેથી અર્જુનમાગધી ભાષામાં ઉપદેશ આપવા માત્રથી તેઓ મગધદેશના હતા એ મ કહેવું, સત્ય નથી. ભાષાથી જો જન્મ દેશનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો મહાત્મા બુદ્ધ શાક્ય-દેશના હતા અને ઉપદેશ આપતા હતા. માગધી ભાષામાં, તો શું તેમને મગધવાસી

૧- પ્રગાપના સૂત્ર પૃષ્ઠ ૫૬/૧

૨- પાલો પ્રોપરનેગસ ડિક્શનરી ભાગ, ૨ પૃષ્ઠ ૪૦૪

કહીશું ! આજકાલ પ જવાહરલાલ નેહરુ અંગ્રેજ-સાથમાં
બાબુ કરે છે તે તુ તેમને અંગ્રેજ કહીશું ! મારે સાચાથી
જ મ-દેશનો નિયુક્ત થઈ શકતો નથી.

આ તો લેખક લખે છે—“ આ રીતે પશુ મગધની પાસે
અગ્નિઃશ્વર્ગમાં વસેલું સચ્ચિદ્રુદ એ જ ભગવાન્ બી મહાગૌરિ
સ્વામીની જન્મભૂમિ હતી, એવું નહીં થાય છે

—સચ્ચિદ્રુદ ૧૫ ૧૧ (અધ્યાય-૧)

ઉપરના પુસ્તકના લેખકનું આ કથન જય જ એ
વાતનું સાક્ષી છે કે મગધમાં તેમનો જન્મ નહોતો થયો, પરંતુ
મગધની પાસે અગ્નિઃશ્વર્ગમાં જ રહ્યું સચ્ચિદ્રુદ હતું તે લેખની
જન્મભૂમિ હતી. લેખકનું એ માનવું કે ભગવાનનો જન્મ
મગધદેશમાં થયો હતો માત્ર જામ છે.

આજના લેખક લખે છે—“ આ આજના પ્રમુખે ઉપરના
પ્રમાણોથી થયેલા પ્રમાણોના આધારે જ નહીં થાય છે, તેને જ
અનિમિત્ત સત્ય તરીકે આ તવામાં જાણ્યું છે ”

—સચ્ચિદ્રુદ ૧૫ ૧૦ (અધ્યાય-૧)

કુપરનું આ નું લખવું ઠીક છે, પરંતુ જ પ્રમાણોની
બાદબી આપને મળી છે તે જરાજર નથી તેના કારણે

એટલા મોટા છે કે તેમાંથી પ્રમાણેના આધારોના ઠીક ઠીક વિભાગ નથી થઈ શક્યો.

આગળ તેઓ લખે કે—“ જૌહી શંકરાચાર્યના સમયમાં હિંદમાંથી હિજરત કરી ગયા અને બાકે સદીઓ પછી પાછા આવ્યા તે દુઃખિયાન તેઓ જૌહી તીર્થજૂમિઓને જૂઠી ગયા હતા જોનો પણ એજ અરસામાં હિન્દમાંથી નહિ કિન્તુ પૂર્વદેશમાંથી હિજરત કરી ગયા હતા અને મધ્યહિન્દ, પશ્ચિમહિન્દ તથા દક્ષિણમાં પહોંચી ગયા હતા.

—દક્ષિણ ૫૪૬ ૩

સૌથી પહેલાં આપણે શંકરાચાર્યનો ઐતિહાસિક સમય તપાસીએ ઐતિહાસિકા ઈ સન્ ૭૮૮ થી ૮૨૦ સુધીના સમયને શંકરાચાર્યનો સમય માને છે બસદેવ ઉપાધ્યાય ઈ. સન્ ૬૮૮ થી ૭૨૦ માને છે. રાજેન્દ્રચોપ શંકરાચાર્યની આયુષ્ય ૩૪ વર્ષ માને છે, જ્યારે બીજા લોકો ૩૩ વર્ષ માને છે. ઐતિહાસિક વિદ્વાનો શંકરાચાર્યનો ઉત્કર્ષકાલ ૭૫૮ થી ૮૫૪ સુધીનો માને છે. શંકરાચાર્ય જોનો અને જૌહીને ફાંકી કાઢ્યા હતા, એ વાત કપોત્ત-કલિપત છે. ‘શંકર-દિગ્વિજય’માં જ એ લખ્યું છે કે હિમાલયથી કન્યા-કુમારી સુધી શંકરાચાર્યનો પ્રભાવ હતો, એ તો કેવલ કિન્તી માત્ર અને નેમની મર્યાદા વધારવા માત્રનો પ્રયાસ જ છે, એની કોઈ વાસ્તાવિક કિંમત નથી.

શકસત્યાયના વખતમાં ન તો વાસ્તવમાં જોડી શકાય
 મયા અને ન બેનો એ પણ પૂર્વ જ્ઞાતને છેડીને વાસ્તવમાં
 પ્રયાસ કર્યું કારણ કે તે વખતે તો જોડીની વાસ્તવમાં પ્રગટતા
 હતી તેનું એક પ્રમદ પ્રયાસ એ પણ છે કે કેટલાક વૈદિક
 ઘરાનિઓએ ત્વચ શકરાચાર્પને પ્રમદન જોડ'ની ઉપાધિથી
 વિશ્વપિતૃ કર્યા છે. શકરાચાર્પની પછી પણ ક્ષત્રીય શત્રુવિરોધ
 અભિધાર જીલ્લાના સમયમાં નાલન્દામાં જોડીની વિદ્ય-
 નિધાસન ચાલતી હતી અને સન્ ૧૦૨૬માં જોડી સભ્ય
 મહિપાલેનાલ ઘરાનિધાસનને સહાયતા કરી હતી. આઠમીથી
 બારમી સ્તાનિક સુધી પણ જસી સભ્યોનું જ રાજ્ય હતું
 તેઓ મોટા બાને જોડી પમના જ અનુચારી હતા. એથી એ
 ન કહી શકાય કે જોડી વાસ્તવરૂપે છેડીને જહાર જાણ્યું મલ
 હેય અને એ તો જીલ્લાનું અસહાય છે કે તેઓ શકસત્યાયને
 કારણે વાસ્તવ છેડીને ક્યારેય દિવસત કરી મયા હેય જાણી
 જાનતા જાણ્યોને કલ્પન કરવાના કારણે જ 'શકરાચાર્પ'ના
 એક અપ્રમાણિક મથેલી કોડીમાં આવી ગયે છે તેથી તેની
 કોઈ પણ વાત અનિવાર્ય હોય છે અને પુરુષ વરી કે
 સાબીત નથી થઈ શકતી કમ-

વાસ્તવનારુપાગ્રહાદિનાકુટલાલકમ્ ।

ન હમિ ચ' મ હમજ્ઞો મૃત્પાનિત્યમ્શાશ્રુપા ॥

—માધવીય ઇન્દ્રધિવિગ્રહ ॥ ૧૬

અર્થાત—કન્યાકુમારીથી લઈને હિમાલય સુધીના ખોદોને ભારી નાખવા જોઈએ પછી તે બાળક હોય કે વૃદ્ધ, જ આમ નહીં કરે તેને ભારી નાખવામાં આવશે. એમ રાજાએ નોકરોને આજ્ઞા કરી.

હવે અમે નીચે ટેટલાક પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અવતરણો આપીએ છીએ, જનાથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે ન કેવલ શકરાચાર્યના વખતમાં જ પરંતુ તેના પછી કેટલીય સદીઓ સુધી બૌદ્ધ-ધર્મનું ભારતમાં અસ્તિત્વ રહ્યું છે

૧ (ક) “નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલય વિહારપ્રદેશે અવસ્થિત હૃદ્દલેઝ વાગાલીરા રૂંઠાકે આપનાર ઘલિયા મને કરિતેન એ સ્થાને બહુ બાંગાલી છાત્ર ઓ અધ્યાપક છિલેન । વગેર પાલરા-જાદિગેર શામનકાલે વિહાર પ્રદેશ તાહાદેર શામન ધીન છિલ તત્ત્વન તાહારાઈ નાલદા મઠેર અધ્યક્ષ નિયુક્તકરિતેન । રાજા દેવપાલદેવેર રાજત્વકાલે આચાર્યત્રીરદેવ એવં નયનપાલદેવેર રાજત્વકાલે દીપક્રૂર શ્રીજ્ઞાનનાલંદાર સંઘસ્થવિર નિયુક્ત હન ।”

—શ્રી શરતકુમાર રાયકૃત ‘બૌદ્ધભારત’ પૃ. ૯૭

(ખ) “ચતુર્યગ્તાન્દિ હૃદ્દેતે છાઢશ શનાન્દિ પર્યન્ત નાલન્દા વિહાર ધિરાજમાન છિલ ।”

—શ્રી શરતકુમાર રાયકૃત ‘બૌદ્ધભારત’ પૃ ૧૦૦

(ग) १ २८ राष्ट्रप्राप्ते दीपकुर तिष्ठतमयन इति
संस्कार कार्यं कृती इति लिखेन । अपोदधी अश्वामरी मारुमे
यमन इति या विहार इत्येतेन समन सुसुप्तमानेन विद्व-
द्भिना भूमिरे । पातक्योप दोषनरति इत्युम्नर वासन
काले पं शोचनीय इत्यु इति लिखेन । ये ममये वासवधी
विद्वमङ्गितार प्रपानपुरोहित लिखेन ।

—श्री शरत कुमार रायचन्द्र 'बीड भारत' पृ १५

(घ) सुमनमानर आरुमये बीडधर्म मारुतर्षे इति
स्तिपु इति लिखेन । २ कथा इति लिखेन सत्येन अपकाय करा इति ।
ए इति सुमनमान वासन प्रतिष्ठित इति वा इत्युपरेत अतिप्राय
दीपधर्म मरुचित इति । सुसुप्तमानदेर मगधनयेर पतेत इति
वास्य गुडराल ओ गङ्गापुतानाय बीडधर्म मरुचित इति । ”

—श्री शरत कुमार रायचन्द्र 'बीड भारत' पृ १११

There are inscriptions written in Nagari Characters indicate that Javan remained a centre of Buddhism the 8th or 9th Century A D Even as late as the 12th Century the great Convent of Jia continued to be centre of Buddhist learning and culture where lived a large community of Buddhist monks enjoying the royal favour of the king of Kanau.

—Sraasti in Indian Literature M. A.

S I No 50 (B C Law) Page 33

अर्थात् नागरी लिपिना ढेटलाह शिलावेण्णोथी अ
निश्चित थाय छे के 'जतवन-विहार' आठमी अथवा नवमी
शताब्दिमां 'जौद्ध-धर्म'नु केन्द्र छतो. बारमी शताब्दि सुधी
'जतवन' नो आ विहार जौद्ध धर्म अने संस्कृतिनुं केन्द्र-
स्थल जनी रहो छतो. तेमां कन्नोगना राजनो कृपा-पात्र
अक मोटा जौद्ध शिक्षु-संध रहेतो छतो.

“हर्षवर्द्धन के बाद नालन्दा महाविहारका संरक्षण प्रयानतः
पालवंशी राजाओंद्वारा होता रहा। पालोंके आधिपत्यका सूत्र
आठवीं ईसवी सदीके प्रारम्भमें होता है। उस समयसे चार-
हवीं सदी तक विश्वविद्यालय उन्हींके संरक्षणमें रहा।.. इस
वैशके अंतिम राजा 'गोविन्दपाल' का नाम भी नालन्दासे
सम्बद्ध है। 'अष्ट साहसिका मन्त्रापरमिता' का एक प्रतिलिपि
नालन्दा में गोविन्दपालके राज्यके चौथे वर्ष (इ. स. ११६५)
में तैयार हुई थी।”

—द्विवेदी अभिनन्दनग्रन्थ, नालन्दा विश्वविद्यालय
लेखक-विश्वनाथ प्रसाद, पृष्ठ ३००

४ “इसवी पूर्व तसरो शताब्दिसे ई. स. की चारहवीं शताब्दि
तक सारनाथ बौद्धधर्मका एक प्रधान केन्द्र बना रहा।”

—सारनाथका संक्षिप्त परिचय अवतरणिका पृष्ठ-१

५ “इत्येव नयरीए बुद्धायण चिह्न जत्य समुद्धवंसीया

કરાચક્ર નરિદકુળમેષુપારાપાથો બુદ્ધયજ્ઞા જગ્જિભિપદેષ
 પસ્ય પુત્રો મદગ્પતુઃ પશુપિય મર્ષકિય વિપુત્તિમે મદાદુરં
 શર્મ દોર્ષંતિ ।

—શ્રિતગમસરિકૃત-મિરિષતીર્વચ્ચ વૃત્ત ૭૭.

અર્થાત - આ નગરીમાં બુદ્ધમંત્રિ છે જેમાં સમુદ્ર
 વશના કુમારકલ નરે નુકસાનૂત બુદ્ધભક્ત રાખવો આજ
 પશુ (નિતમમતુરિન્ય સમયમાં—ચોક્કસ સત્યગ્રહમાં પશુ)
 પોતાના દેવની આજ્ઞા મહાકિમતી છત્રથી અશકૃત-મુદ્દે
 ભિત એવા એકા એકને સમર્પણ કરે છે ॥

આ અગ્રે થોડાક મન્યોના જ પ્રભાણે આખા છે આવી
 રીતે બીજા મ થોના પશુ પ્રભાણે આખી રાજ્ય છે જેનાથી
 એ નિર્વિવાદ નિકલે થાય છે કે શકરાચાર્યના સમયમાં અને
 તેમની પછી પશુ કેટલીયે સદીઓ સુધી બોદધર્મનું અસ્તિત્વ
 જ નહિ ૧૨૬૫ પછી થોડી સ વ્યામાં તેમના અનુયાયીઓ પશુ
 ભારતવર્ષમાં રહ્યા હતા ઉદાહરણ મારે જુઓ—

જુવર્ણા યા ૧૨—૧૩

એક તરફ (શકર શિવિજ્ઞાન જેવા મન્યોના લેખો
 ત ૬)થી તો એ કહેવામાં આવે છે કે શકરે બોદ્ધને જાણ-
 તમ્મથી હાથી કાઢ્યા હતા આજે બીજા તરફથી (અનેક
 ઐતિહાસિક વિદ્વાનો તરફથી) અને એવજ પામી પશુ

ગૌડદેશ (વિહાર-બગાલ) માં પાલ-વંશીય બૌદ્ધ રાજાઓનું પ્રચલિત પ્રતાપશાહી સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું જોઈએ છીએ અને તેજ વખતે ઉદ્દન્તપુરી (વિહાર-શરીફ) અને વિક્રમશિલા જેવાં બૌદ્ધવિશ્વવિદ્યાલયોને સ્થાપિત થયેલાં જોઈએ છીએ. આજ વખતે ભારતીય બૌદ્ધોને અમે તિબ્બત પર ધર્મવિજય કરતાં પણ જોઈએ છીએ ૧૧ મી સદીમાં ઉપર્યુકત 'શકર દિગ્વિજય'ની દત્તકથાના આધારે કોઈ પણ બૌદ્ધ ન હોવો જોઈએ તે વખતે પણ તિબ્બતથી ઠેકાણે બૌદ્ધો ભારતમાં આવે છે અને તેઓ બધે ઠેકાણે બૌદ્ધ ગૃહસ્થો અને બૌદ્ધ સાધુઓને જોવે છે. ગૌડ રાજા તો મુસલમાનોના વિહાર-બગાલ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા સુધી બૌદ્ધધર્મ અને કલાના સંરક્ષક હતા. અંતિમ સમય સુધી તેઓના તાત્રપત્રો બુદ્ધ ભગવાનના પ્રથમ ધર્મોપદેશ સ્થાન 'મૃગદાવ (સારનાથ) ના સૂચક' બે હરણોની વચમાં રાખેલાં ચક્રથી સુશોભિત હતાં.

ગૌડદેશના પશ્ચિમમાં કાન્યકુબ્જ (કન્નૌજ) નું રાજ્ય હતું. જે યમુનાથી ગંડકી નદી સુધી ફેલાયેલું હતું ત્યાંની પ્રજામાં અને રાજાઓમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે અત્યંત માન હતું આ વાત જયચંદના દાદા ગોવિન્દચન્દ્રે (ઈ. સ. ૧૧૧૪-૧૧૪૫) જેતવન વિહારને આપેલા પાંચ ગામોના દાન-પત્ર ઉપરથી તથા તેમની રાણી કુમારદેવીએ બનાવેલા સારનાથના મહાબૌદ્ધમંદિરથી જાણાય છે ગોવિન્દચન્દ્રના પૌત્ર જયચન્દની એક ખાસ રાણી

બીજા જર્માનિઝમની હતી. એના બારે લગ્નવામાં આવેલી 'મલ્લ
પરમિતા'ની પુસ્તક હતું. પણ નેપાલ દરબારના પુસ્તકાલયમાં
એ જુદો છે, પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૩. તો એનાથી એ સિદ્ધ નથી થતું
કે સંસ્કૃતમાં બીજા જર્માનિ દેશનિકાલ એ લખના માત્ર છે.

સંસ્કૃતવાર્ષિયો જન્મ સમય ઈ સન ૧૮૮૮ (ચિત્ર ૩
૮૪૫) માનવામાં આવે છે. તેઓએ તે વખતે દક્ષિણમાં
અંગ્રેજીમાં, પશ્ચિમમાં દરબારમાં, ઉત્તરમાં ખાસી કેદારમાં, અને
પૂર્વમાં પુરીમાં એવર્ડન મળી સ્થાપના કરી હતી. એથી
જણાય છે કે એ વખતે એમનો કાર્ય ભારતની ચારે દિશામાં
હોય. એથી સ્થિતિમાં સત્તિય કુદના લેખકનું એ કહેવું
સર્વથા અનુચિત છે કે એનો પણ જ્ઞાકમી જાણમાં પૂર્વદેશમાંથી
હતો, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ આજ્ઞા ગયા હતા. કારણ કે
ઉપરની ત્રણ દિશાઓમાં પણ સંસ્કૃતવાર્ષિય ખરો હતા,
અને તેમનો પ્રભાવ પણ વધતો જતો હતો. તેથી
સંસ્કૃતવાર્ષિયના નૂતન અદ્વૈતવાદના ઇર્શનને કારણે એમોનું
પૂર્વ દિશાને ઊઠીને બીજી દિશાઓમાં જવું જ પ-નિષ્ણ નથી.
કારણ કે એમોના અધિકાર, અપરિમલ આદિ સિદ્ધાંતો તેમજ
અનેકાન્ત ઇશન, એકતા પ્રભાવ હતા કે તેઓ અદ્વૈતવાદની
મુક્તિઓ આગળ જરાગર દીધી રહે તેવા હતા. બીજા જર્માનિ
લેખ કેવલ સંસ્કૃતવાર્ષિને લીધે નથી થયો, સંસ્કૃતવાર્ષિના પાત્ર
પણ જણ વખત સુધી બીજા જર્માનિ દેશમાં દીધે રહ્યો હતો.

જમદે અમે આગળ લખી ચૂક્યા છીએ. એના છોડી જવાનું કારણ બીજું છે અને તેમ ખાસ કરીને મુસલમાનોનાં અજ્ઞાન-મૂલક ધર્મધ્વંસી આક્રમણો હતાં મુસલમાનોની ધર્માન્ધતા અને કૂરતાના કારણે ખૌદ્ધ ધર્મ ટકી ન શક્યો. બીજું હિન્દુ-આર્યે ખૌદ્ધને વિધ્યુતો અવતાર માનીને પોતાનામાં બેળવી લીધા. જૈનો તો તે વખતે પણ આ દેશમાં ઉન્નત મસ્તકે ટકી રહ્યા હતા અને શકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદની તેમના ઉપર કંઈ પણ અસર ન થઈ હા, એટલી વાત જરૂર છે કે તેઓ પણ ઠેટલાક અશે ખૌદ્ધોની માફક હિન્દુ (વૈદિક) શાસ્ટ્રોના અત્યાચારના ભોગ બન્યા હતા.

આગળ લેખક લખે છે—“ અને જમુઈથી પશ્ચિમમાં ૧૪ માઈલ દૂર નદી કાંઠે લાછવાડ ગામ છે, જે સિમ્ધવિઝ્યોની ભૂમિ હતી ”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ-૪

“ ક્ષત્રિયકુંડ જતાં પહેલાં લાછવાડ ગામમાં રહેવું પડે છે. આ નગર સિમ્ધવિ રાજ્યોની રાજધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.”

—જૈન તીર્થોત્તો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૪૮૫

મુંગેર જિલ્લા ગેઝેટિયરના પૃષ્ઠ ૨૨૮માં લખ્યું છે કે—ઈ સ. ૧૮૭૪માં મુર્શીદાબાદવાળા ગય બહાદુર ધનપતસિહજીએ અહીં દેરાસર અને ધર્મશાળા બંધાવ્યા હતા, ત્યારથી

લિખ્યમાદથી સનિયતુદ બચ્ચો આ ખાગી રાજ રૂપી છે એ પહેલાં લોધ મધુસુપુર થઈને સનિયતુદ બતા હતા. બચ્ચે પ્રાચીન તીર્થમાળા સમયે લાગ-૧ સવત-૧૭૫ માં ૫ સોબાખવિજયભાઈ રચિત તીર્થમાળા,

બીજુ લિખિખવિજોની રચનાની વેણલી નમરી હતી. લખ્ખદ નહિ. વેણલી અને લખ્ખદને એક સમયને લેખને આ ખાન્તિ થઈ લાગે છે.

“ —આની વેણલી પાસે મદની નાં હતી, એ નામ વાત છે ” —સનિયતુદ પૃષ્ઠ ૩૨, ૩૪ લેખે વેણલી સમયને આ વાત લખી છે. પરંતુ લિખ્યમાદની પાસે મદની નાં નથી, એ તે બહુઆર (Bahuar) નાં છે, એ લખ્ખદમાં માત્ર આદ્ય-નમ માર્ક છે. (જૂઓ મત્તમિત્ર ૭૨, એલ ૧)

વળી આજળ બતાં લેખક લખે છે કે—પિરા પાસે વદ નાં છે. —સનિયતુદ પૃષ્ઠ ૪૯ આ નથીતુ સત્તુ નામ વદ નથી પરંતુ બરનાર (Barwar) છે. (જૂઓ મત્તમિત્ર ૭૨, એલ ૫)

લિખ્યમાદની મદાનથી પૂર્વમાં ૧ માર્ક છે બતાં લોધાયાની નામતુ રથાન આને છે. — આ લખિ જ અસલમાં લ. મદાનીસુ “ અન્નસ્થાન ” છે, એટુ બીજુ નામ સનિયતુદ છે. —સનિયતુદ પૃષ્ઠ-૫

લેખકની માન્યતા પ્રમાણે જો 'લોધાપાની' ને જ અસલી 'ક્ષત્રિય-કુંડ'ની ભૂમિ માનવામાં આવે તો પણ તેમને વર્તમાન 'ક્ષત્રિય-કુંડ' સ્થાપના તીર્થ જ માનવું પડશે. શ્રીજિનપ્રભાસૂરિએ 'વિવિધ તીર્થઠટકા'ની રચના કરી છે. તેમાં તો આ 'ક્ષત્રિયકુંડ'નું નામ માત્ર પણ નથી, નીચેની તીર્થ-માલાઓમાં 'ક્ષત્રિયકુંડ'નું નામ આવે છે

સંવત ૧૫૬૫માં પં હસસોમે રચેલી 'પૂર્વદેશીય ચૈત્ય-પરિપાટી'

સવત ૧૬૬૪માં પં. જ્યવિજયજીએ રચેલી 'સમ્મેત-શિખર તીર્થમાળા'

સંવત ૧૭૧૭માં પં વિજયસાગરજીએ રચેલી 'સમ્મેત-શિખર તીર્થમાળા'

સવત ૧૭૪૬માં પં. શીલવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાળા.'

સંવત ૧૭૫૦માં પ. સૌભાગ્યવિજયજીએ રચેલી તીર્થમાળા'

“ ગિહોરના રાજા પોતાને રાજા નંદિવર્ધનના વંશ જ તરીકે ઓળખાવે છે અત્યારે એની રાજધાની પરધંડામાં છે ”

महाराज जिंदीरना सन्मार्ग 'भुज-विस्था-रूप' नामनी पुस्तकमा ४८ ४५-४६मा नीचे प्रभासे दृश्य है-

'यहाँ एक बहुत पुराने परानके राजपूत ब्रमीशार राते हैं। इनके पूज्य परस पुढससदक महाबा राम्यके स्वामी थे। इनके दिल्लीक ब्रम्मित हिन्दू राजा कृष्णीराजन हारया था। हुयुत मालोंस लकड़े आन पर ये लोग मिर्जापुर माये। यहाँसे बीर विक्रमराहन आकर मुगेर बिलमें अपना राज्य कायम किया। शुरूमें इन बागोंने मेरा पहाड़ीके पास अपना किला बनवाया था। अब भी उसक चिह्न मौजूद है।'

आ कपलना उद्धमपुत्री के लखुई आने है ३-४०००० जिंदीर नृपनिना वरको पुनरेव पदना भद्रेणा सन्मार्ग अनुक्रमे आनीने आदी विद्वान्मा रसा कला, आन राजपूत नाम जिंदी वरनु नाम अन्देस अथवा अद्रवशी लो मोवनु नाम अन्त्रिषेव है।

नमः भद्रे नृणे—दि ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

भीष्म आ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

“નાયાણં સ્વત્તિયાણં સિદ્ધત્થસ્સ સ્વત્તિયસ્સ કાસવ-
ગુત્તસ્સ ”

—શ્રી કલ્પસૂત્ર, સૂત્ર ૨૯, સન્ ૧૯૪૧ અમદાવાદ.

તથા વશ ‘જ્ઞાતૃવશ’ નો અર્થ આવશ્યક્યૂર્ણિમાં
‘વૃષભ સ્વામીના પરિવારના લોકો’ કયો છે જ ઇક્ષ્વાકુવંશનું
જ નામાંતર છે

જ્ઞાતા જ્ઞામ જે ઉસમસામિસ્સ સયનિજ્જગા તે જ્ઞાતવંસા ।

—આવશ્યક્યૂર્ણિ ભાગ-૧, પૃષ્ઠ ૨૪૫

શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ કલ્પસૂત્રની ‘સ દેહ વિપૌષાધ’ વૃત્તિ
(પૃષ્ઠ ૩૦, ૩૧)માં આજ અર્થ કયો છે, જ અમે નીચે
આપીએ છીએ

“તત્ર જ્ઞાતાઃ શ્રીકલ્પમસ્વજનવંશજાઃ ઇક્ષ્વાકુવંશ્યાઃ એવ”
“જ્ઞાતા ઇક્ષ્વાકુવંશવિશેષાઃ । ”

—કલ્પસૂત્ર, સંદેહવિપૌષધિ, નિર્મિત સં. ૧૩૬૪ અયોધ્યા

આ બધા પ્રમાણોથી એ જણાઇ આવે છે કે ભગવાન્
મહાવીરના પૂર્વજે પહેલા કાશી દેશવાસી હતા જમની રાજ-
ધાની અયોધ્યા હતી. તો પછી ‘ગિદ્દીર રાજ નદિવર્દ્ધન
વંશના હતા ’ એનો મેળ ઠેવી રીતે બેસી શકે છે :

લેખક લખે છે—

‘સમીપદા વેશાલી પામે વેસાક—માને છે

—સુત્રિયુદ્ધ ૧૫ ૨૦૬

સમીપદા વેશાલી પામે વેસાકને માન્યતા નથી, પરંતુ
વેસાકને / વેશાલી માને છે. મતજનક છે વેશાલીને વેસાક બુધ
બુધ નથી.

આમત્ર લેખક લખે છે—

એ છે વિગમ્ય શાઓમ બ મહાવીર સ્વામીને જન્મ
કુદ્યુમા જ નાન્યો છે

—સુત્રિયુદ્ધ ૧૫ ૨૭

એમ વિગમ્યે વિદેહ દેશમાં આવેલા કુદ્યુસ્ને જન્મવાનું
જન્મસ્થાન માને છે. તેથી જ થીતે ક્ષત્રામ્યારોએ પશુ આજ
કુદ્યુસ્ને જન્મવાનું જન્મ સ્થાન માન્યું છે. જુઓ કલ્પસૂત્ર-
મૂલસૂત્ર-૧૧ ૧૦ ૧૧).

‘આર્ષદેશ અને સુત્રિયુદ્ધ’ આલુ મધ્યસ્થ લેખક એ
શબ્દ છે તે બીજા જ અર્થમાં છે. તીર્થકથેની કલ્પાવૃક્ષ (૧)
બુધિએ અને વિગમ્ય બુધિએ. નથી આર્ષદેશમાં જ દોષ છે,
પણ એને વિવાદાસ્પદ છે પ્રમાણ નાન્યોને એ પુણ્યો
કર્યો છે— ‘તીર્થકથેની કલ્પાવૃક્ષ બુધિએ અને પ્રમાણ વિદ્યાર—

ભૂમિઓ તે દેશોમાં જ આવેલી છે, લાજવાડ પાસેનું ક્ષત્રિયકુંડ તથા વૈશાલી પાસેનું વાસુકુંડ આર્યદેશમાં છે”

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૨૮, ૨૯

ખિલકુલ અનુચિત તેમજ અસ્થાને લાગે છે જ વાતમાં કોઈ વિવાદ જ નથી તે વાતને છેડીને તેનો નીવેડો લાવવો એમાં કોઈ નવીનતા નથી એવું કાણ કહે છે કે ‘ક્ષત્રિયકુંડ’ અથવા ‘વાસુકુંડ’ આર્યદેશમાં નથી, તે સિવાય વિહારભૂમિઓને જ ‘પ્રાય’ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે તો સાવ નિરર્થક છે કારણ કે વિહારભૂમિઓ આર્યદેશમાં જ હોય છે, બહાર નથી હોતી તેથી ‘પ્રાય’ શબ્દનો તો કંઈ અર્થ જ ગ્રહેતો નથી ‘પ્રાય’ નો અર્થ તો ત્યારે ઉચિત લેખાત કે જે એકાદ વિહારભૂમિ આર્યદેશની બહાર પણ હોત

ખીજી વાત આ પ્રસંગને લઈને આર્યદેશની સીમાઓને બાંધવાના વિષયમાં છે ભગવાને ઠવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી આર્યદેશોની સીમામાં જ ન્યૂનતા કરી અને એ નિશ્ચિત કર્યું કે-

“મગદા કોસલિયા, ધૂળાવિસઝો કુણાલવિસઝો ચ ।

एसा विहारभूमी, एतावताऽऽरियं खेचं ।” નિ. ૩૨૬૨

—પૃષ્ઠત્વપચ્ચ ભાગ ૩ પૃષ્ઠ ૯૧૩

શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા (બાવનગર) પ્રદર્શિત

અને બહુને આપે પોતાના મનથી જ છે. સમજાવવા
 કર્યું તેને પણ અહીં આ કોઈ સ્થાન નથી. કારણ કે જગતને
 પોતાના સમજમાં આર્ષદેશની જ મર્યાદા જાંખી લીધી હતી.
 તેમાં વચ્ચે પાછું આર્ષદેશની અદર જ તેમને 'ધર્મ-પ્રધાન
 ભૂમિ' કહેવી એવો કઈ અર્થ નથી. 'ધર્મ-પ્રધાન ભૂમિ' જ
 આપ ભૂમિ છે જગતને પ્રતિપાદન કરેલ આર્ષ-ભૂમિની જગત-
 રસો પ્રદેશ અનાયો જ છે સમય સમય ઉપર આર્ષદેશ
 અનાયો દેશ પણ બધા છે અને અનાયોદેશ આર્ષ-દેશ પણ
 છે. સમ્રાટ સ પ્રતિના સમયમાં જગતને જ પ્રદેશને અનુર્ણ
 યોગ્યતા કર્યા હોય તે પણ આર્ષ કઈ મર્યાદા નથી રખા. આર્ષ
 દેશ હોય શાંત એ જ છે તેમાં જગતને પોતાને કેવળજાન થવા
 બાદ કહક પડાડો કર્યા હોય અને સમ્રાટ સ પ્રતિભા તે રખા
 આર્ષદેશની ભૂમિમાં પણ વિશેષ થયોય કર્યા હોય.

જગતને કેવલ-જાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ આર્ષદેશ અને
 વિહારભૂમિની લીમા જાંખી લેવાઈ જ તેમના સમયમાં આપ
 દેશ અને વિહારભૂમિમાં હતી તે સિદ્ધાન્ત પણ અનાયોદેશ
 અને અવિહાર ભૂમિઓ હતી જગતને જતાવેલી ભૂમિઓને
 ધર્મ પ્રધાનભૂમિ કહીને તેની જગતની રખા દેશોના અસ્તી
 ભૂમિને આપ માનવી એ ઘણું નથી એ આપ જ 'આર્ષ
 દેશ'ની કલ્પના કરવામાં આવશે તો પછી જગતને પોતાના
 સમજમાં આપ દેશ અને 'વિહાર-ભૂમિ'ની જ મર્યાદા જાંખી

તેનો કંઈ પણ અર્થ નથી જો રપાા આયદેશો જ બધા ઉત્તર-દેશો હતા, તો પછી ભગવાને બાંધેલી સીમાની અંદરના જ 'આયદેશ' માનવા અને તેટલીજ 'વિહાર-ભૂમિ' બતાવવી નિરર્થક થઈ જશે તેથી આપનું એ લખવું—“આથી સાડી પચ્ચીસ આયદેશો છે અને મધ્યના અમુક દેશો પ્રધાન ધર્મભૂમિ છે, એમ માનવું તર્ક સંગત સમન્વય છે ક્ષત્રિયકુંડ .

પૃષ્ઠ ૨૯. બિલકૂલ અસંગત છે

આજ સુધી ઇતિહાસ એ સાબીત નથી કરી શક્યો કે ગગાના દક્ષિણમાં મલ્લોનું રાજ્ય હતું 'મલ્લ' અને 'મલ્લય' ને એક માનવા એ પણ અજ્ઞાનતાનું સૂચક છે કારણ કે 'મલ્લો'નું રાજ્ય ગગાની ઉત્તરમાં હતું “તેમ મગધ, અંગ, માળવા, સિન્ધુ, સૌવીર વગેરે એક હતું સત્તાવાળા એક સત્તાક અનેક રાજ્યો પણ હતા.”

—ક્ષત્રિયકુંડ પૃષ્ઠ ૩૧

સિન્ધુ-સૌવીર અલગ અલગ રાજ્યો ન હતા તેનો રાજ એક જ હતો

આગળ લેખક પૃષ્ઠ ૩૨ ઉપર પ કલ્યાણવિજયજી અને મારી વચ્ચે મતભેદનો ઉલ્લેખ કરે છે. સ ભવ છે પં કલ્યાણવિજયજી અને અમારી વચ્ચે કોઈ વિષયમાં મતભેદ હોય પરન્તુ ક્ષત્રિયકુંડ વૈશાલીની પાસે હતું એમાં તો જરાયે મતભેદ નથી

વૈશ્યાલી અને વાલિ ન આમની વચ્ચે આમ જામમાં
જ હતો સ્વેદ માર્ગ કે પુલ ન હતો "

—શ્લોક ૫૫ ૩૨.

આ સમયે મુક્તિ સુખ નથી કારણ કે વાલિનું જીવન
જામનો જેમ જામ માર્ગ હતો તેમ સ્વેદ માર્ગથી કર્મસ્થાપ
કામી । મન્નિવેશ થઈ ને વાલિનું જીવન જામનો સ્વેદ માર્ગ પુલ
હતો કારણ કે જામના ન્યાય વાલિનું જીવન જામ માર્ગ અને
જામ પિયર કેવળ ક્રિયા ત્યારે જી મોક્ષસ્થાપી
જામનાની આજીવન વાલિ ન આમ મોક્ષ માર્ગ અને
પાત્ર જગત પાત્રના કોઈકામ—મન્નિવેશના ન્યાય જામ
આજીવન માર્ગ થયો હતો ત્યાં જામ અને ત્યારે પાત્ર આજીવન
એટલે વાલિનું જીવન આજીવન જામ માર્ગ અને સ્વેદ માર્ગ
(પુલ) જેમ જામ માર્ગ હતો સ્વેદ માર્ગ વૈશ્યાલીની સમી
પમા હતું એ વાત નો હવે નિર્વિચાર સિદ્ધ થઈ ગઈ છે

મહાપાત્રિ વાલિનું જીવન 'શ્રીકૃષ્ણ'ના જ એક
જા । એ, એ જ ન જામના જામમાં નથી જામની તેથી 'સ્વેદ
માર્ગ' ૫૫ ૩૨ ૩ ૫૩ જામને જામ જામ જામ છે

૫ માં જામ । મ મુલ નથી કર્મસ્થાપના વસ્તુ છે
જ મહાપાત્રિ વૈશ્યાલી નગરી અને વાલિનું જીવન નિમાએ
જામ મોક્ષ માર્ગ છે

—શ્લોક ૫૫ ૩૩

સગવાનના ચોમાસાનું વર્ષુન માત્ર ઠલપસૂત્રમાં જ આવે છે, આચારાંગ સૂત્રમાં નહીં

“વૈશાલી નાશ પામી છે, પણ આજે તેના સ્થાને વેસાડગઢ, જે પટણની ઉત્તરે ૨૭ માર્ગલ દૂર છે ”

—ક્ષત્રિયકુંડ ૫૭૬ ૩૪

વૈશાલીના સ્થાને ‘વેસાડ ગઢ’ નથી, પરંતુ પ્રાચીન વૈશાલીને જ આજકાલ વેસાડ બોલે છે. અને એની પાસે જ ગઢ છે. વૈશાલી પણ સર્વથા નાશ ન્હોતી પામી આગળ લખે છે.—

“કુંડપુરને બદલે વાસુકુંડ શબ્દ બને તેનો આધાર પાઠ પણ મળતો નથી ” ક્ષત્રિયકુંડ ૫૭૬ ૩૫.

શહેરોના નામોમાં સર્વથા પટ્ટો ઠમ આવે છે તે માટે હું તમને મારાજ ગામનું ઉદાહરણ આપું. સનખતરાનું પહેલા નામ હેમનગર હતું જે ટોડરમલ રાજના છોકરા હેમ-રાજના નામ ઉપરથી પડ્યું હતું પરંતુ પાછળથી સનખતરા નામના સાધુ ઉપરથી તેનું નામ સનખતરા પડી ગયું એટલે ગામના નામો પણ સર્વથા બદલાતા રહે છે

“ પરંતુ આ વેસાડ અને બનિયા વચ્ચે આજે તો નદી નથી એ વાત ચોક્કસ છે ”

—ક્ષત્રિયકુંડ, ૫૭૬ ૩૫.

“વૈશાલી પાસે દ્વૃતિપલાશ ચૈત્ય હતું શાલ ઝાડ
બહુ હોય એ હિસાબે પણ ત્યાં પહાડી કે ઊંચી નીચી ભૂમિ
હોવાનું કદખી શકાય છે’

—ક્ષત્રિયકુંડ, પૃષ્ઠ ૩૮.

દ્વૃતિપલાશ ચૈત્ય વૈશાલીની પાસે ન હતું, પરંતુ તે તો
વાણિજ્ય ગામના ઈશાન (ઉત્તર પૂર્વ) ખુણામાં હતું

વૈશાલીની પાસે ‘મહા-વન’ હતું. ત્યાં કાંઈ પહાડીની
કદપના ઠરવી તે પણ અસંગત છે

“Mahavana A wood near vesali It was partly
natural, partly man-made and extended up to the
Himalaya ”

—D1 of Pali Proper Names ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૫૫૫

અર્થ—મહાવન નામનું વૈશાલી પાસેનું જંગલ જોને
કેટલોક ભાગ કુદરતી હતો અને કેટલોક ભાગ માણસોદ્વારા
બનાવેલો હતો અને જે હિમાલય સુધી ફેલાયેલું હતું

એ કાંઈ નિયમ નથી કે જ્યાં શાલના વૃક્ષો હોય ત્યાં
પહાડ કે પહાડી હોવી જ જોઈએ

‘ક્ષત્રિયકુંડ’ પૃષ્ઠ ૩૨ ના ‘વૈશાલીના ગામે’ મથાળા
નીચે ‘સુત્ત-નિપાત’માં આવેલા ૧૬ જટાધારીઓના વિહા-

સ્વ નગરોનું વસુ ન છે જે બીજાના અસંગત છે. મતલબ કે મધ્યસ્થ આપુ છે વેશાલીના ગામે અને તેની નીચે વસુ ન આપવામાં આપ્યું છે, મુદ્રવર્તી ગામે અને નગરોનું તે દૂર રહેલા ગામે અને નગરોનો વિહાર-કામ આ પ્રમાણે છે—

અસંગત નીચી કોચામ્બી ૧ સારિત, ૨ (અધોધા) માવમ્બી ૩ સ્વેતામ્બી ૪ કપિલસ્થ ૫, કુશોન્દરા ૬, (કુશી-નગર) ૭ ૮ ભોગમનર ૮ ૧૦ શાલી ૬, અને મતલબ ૧૦

૧ (મો-દીર્ઘિકા) ની નુમસ્ત નિર્વાહી રીયાસત ૬ પેલ ૩ ૬

આ બધા ગામે અને નગરો પ્રાચીન વેશાલીની વસુ દૂર છે અસંગત પશુ વર્તમાન ગૌર મધ્યસ્થ નામ છે. નગરે વસુ આપા રહેલા નગરો અને ગામોના નામે આપ્યા છે પછી એમને વેશાલીના ગામે શા માટે કહ્યા ? આ એક વધી જ મોટી અસંગતતા આ પ્રસંગમાં રહેલી છે, જેને લેખકે જરાપશુ વિચાર જ ન કર્યો. આવી જ રીતે અધોધારિ નિબંધ સુત્ર અન્તર્ગત ગામગૃહ અનુવર્તિત, તથા-પ, પાટલિ-ગ્રામ (પટના) ભોગમનર, પશ્ચ અને કુશીન્દરાના સમગ્રમાં સમગ્ર આ પશુ બધા શાલીની દૂર રહેલા નગરો અને ગામોનું સ્વર્ણન છે.

બીજા આપણે જનક પાત્ર એ છે કે કુશીન્દરા અને મદિર આ બે અસંગત અસંગત નામ નથી પરંતુ એક જ વસ્તુ

રતુ નામ છે મૂલમાં છે “કુસીનાર ચ મંદિરં ।” ‘મંદિર’ શબ્દનો અર્થ ‘નગર’ પણ થાય છે. જમ ...

“મન્દિરો મકરાવાસે મન્દિરં નગરે ગૃહે” ૬૨૪ इति हैमानेकार्ये ॥

“અગારે નગરે પુરમ્ ॥ ૧૮૩ ॥ મન્દિર ચ” इति अमरकोषः
તૃતીયકાણ્ડ, પૃષ્ઠ ૨૩૫, સંવત ૧૯૮૬ આજ અર્થ ‘નગરં
મન્દિરં દુર્ગ-’ भोजकृत समराङ्गण सूत्रधार भाग-१, पृष्ठ
૮૬, ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સિરિસ માં પણ કથ્યો છે.

મંદિર-ઘર, દેવાલય, નગર, શિબિર, સમૃદ્ધ-વૃદ્ધ
हिन्दीकोश पृष्ठ-९९२. ज्ञानमण्डल लिमिटेड बनारस.

‘કુસીનારા’ અને ‘મન્દિર’ને જુદા જુદા ગણાવવાની ખૂણ
‘પુણ્યપર્વા’ના લેખક મહાપ્રહિત રાહુલ સાંકૃત્યાયનના અનુ-
વાદનુ અનુકરણ કરવા યથા છે. તેઓએ ‘પુણ્યપર્વા’ના પૃષ્ઠ
૩૫૨ ઉપર એનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે—

“सेतव्या, कपिलवस्तु, कुसीनारा और मन्दिर ॥ ३७ ॥”

આવું જ વગર વિચાર્યું અનુસરણ ચીની ચાત્રી ક્ષાહિ-
યાનના લેખ-પ્રસંગમાં ‘વૈશાલી અભિનન્દન અન્ય’ પૃષ્ઠ ૧૫
ઉપરથી એક અશુદ્ધ શ્લોકનું ઉદ્ધરણ લેવામાં ચલ્યું છે

“ भगवान् वैशालीवन अविशरण दक्षिणेन ।

सर्वकार्येन नामावलोकितेन व्यवलोकयति” ॥

આમાં ઉત્તરાર્પણ પાઠ આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ—

“ સર્વકાર્કસ માગાષ્ણોકિતેન વ્યષ્ણોકપતિ । ”

‘ સર્વકાર્કસેમનિ’ અર્થ છે “ સમ્પૂર્ણ શરીરથી ” અને ‘ નાગાષ્ણોકિતેમનિ’ અર્થ ‘ મુકમધ્યા’ ની દિન્દી જનુવાન પૃષ્ઠ ૪૬૭ ઉપર ‘ નાગાષ્ણોકન ’ (હાથીની કમ આગ શરીરને પુમાવીને જોવું) આપ્યો છે, અને આજ કર્મ દીર્ઘનિકાવર્ષમાં ફલ્ય કર્યો છે.

આ વખતે લેખક કાવ તથા સ્વાન્ય સંજયમાં થાઈ જૂઠા કરી છે આજ મોટી જુઠા પસ્તિયામ—

‘ ચીની પાત્રી કુદિયાન લખે છે ૩ જુદેવ પેતાન સિધ્ધે સાથે પરિનિર્વાણ મારે જતા હતા ત્યારે આમ્રપાલી વેરયાન્યા આમણી વેરણી પાસે બા આમ મયા હતા તેમની જમણી દિશામાં વેશાલી હતી વગેરે’

આ ઉપસ્યા લેખમાં સમય—વિષયક—જૂઠા એ છે ૩ પરિનિર્વાણ મારે ત્યારે જુદેવ વેશાલીના પશ્ચિમ દિશામાં નિકળ્યા ત્યારે તેમનો સંજય આમ્રપાલી વેરયાન્યા જામ સાથે જરાપ ન હોત તે જામનું ઘન આપણુ વગેરે જલ્લે સમજ્ય તે તેઓ વેશાલીથી આપરિનિર્વાણ મારે નિકળ્યા તે પહેલાં ફલ્ય વખત પૂર્વે જ પણ વક્રમાં હતો સ્વાન્યવિષયક જૂઠા એ ૩

દે જ વખતે યુદ્ધદેવ પરિનિર્વાણ માટે વૈશાલીના પશ્ચિમ દરવાજાથી નિકળ્યા, તે વખતે આમ્રપાલી વેશ્યાનો ખગીચો તો નગરના દક્ષિણમાં ૩ 'લી' ઉપર હતો, તે ત્યાં નો ત્યાં જ ગહી ગયો તેનો વૈશાલીના પશ્ચિમ દરવાજા સાથે કાઈ સંબંધ ન હતો. પછી એમ લખવું કે “આમ્રપાલી વેશ્યાના ખાગથી વૈશાલી પાસે થઈ ભંડુઆમ ગયા હતા” કયા સુધી ઉચિત છે? વૈશાલીથી પશ્ચિમના દરવાજાથી ભંડુઆમ જતાં વચમાં રસ્તામાં આમ્રપાલી વેશ્યાનો ખગીચો નથી આવતો તે તો એના દક્ષિણમાં જ રહી જાય છે વૈશાલીના પશ્ચિમની સાથે દક્ષિણનો થું સંબંધ : આવી રીતે ક્ષત્રિયાનના લેખનુ ઉદ્ધરણ પણ લેખકે ઉચિત રીતે નથી આપ્યું તે આપવામાં તેમનાથી એકમાં કંઈ ખીજુ ભેળવવા જવી ખૂબ મઠે છે. જથી એમ લાગે છે કે તેઓ એને સાચા અર્થમાં નથી સમજી શક્યા

આગળ તેઓ લખે છે કે—‘પ્રાચીન કાલના વૈશાલી વાણિજ્ય આમ અને કાલસાગની સાથે અર્વાચીન વેસાડ, બનિયા અને કાલવાની માત્ર નામ સામ્યતા છે જ્યારે વેસાડ અને બનિયાની વચ્ચે ગંડકી નદી નથી, ઈત્યાદિ ભિન્નતા પણ છે’

—ક્ષત્રિયકૃદ, પૃષ્ઠ ૪૫

આ ઉપરની વાત પણ સાવ ખોટી છે લિષ્ટુઆડની પાસે માનેલી તમાગી ‘વૈશાલી’ ની પાસે કદાચ નદી નહિ હોય, પરંતુ વિદેહ-દેશમાં રહેલી વૈશાલીની પાસે તો આજે પણ ગંડક

નદી વહે છે કૃષ્ણ માત્ર એટલો જ પદ્મો છે કે પદેશ (જન-
વાન્ મહાનીરના સમયમાં) મહા નદી 'મેશાલી' (વર્તમાન
'જસાદ') અને વાલ્મીકિમાત્ર (વર્તમાન 'નિધા') ની
વચમાં રહેને વહેતી હતી અને અત્યારે વાલ્મીકિ આમની પેઠે
પર રહેને વહે છે. બીજી કાવલુ જ્યાં શિવધુઆદની પાસે
મેશાલી ન માનવાનું એ છે કે વર્તમાન નિદેહસ્થ મેશાલીની
પાસે કોસ્થાત્ર (વર્તમાન 'કોસ્થા')માં અત્યારે સ્તંભ છે. પરંતુ
આપના માનેશા શિવધુઆદની પાસેના કોસ્થામાં નથી.

આમજણ લખે છે કે—“ પરંતુ આ મેશાદ અને નિધાની
નદી આજે તો નદી નથી એ વાત ચાલક છે.”

—શનિવક્ર ૫૫ ૩૫ ૫

આજકાલ જસાદ અને નિધાની વચમાં મહા નદી
નથી. પરંતુ નદિનિ પ્રવાહ જાણ્યો વહે છે. એનું જ્ઞાન લેખ-
કને નથી રહ્યું. એના અનેક હાલતો છે. એમ અત્યારે સતલુજ
નદી 'હરીકે પતા' સ્થળે બાસ નદીમાં આવીને મળે છે. આ
મળવા ઈ સન્ ૧૭૮૬ માં થયું. આની પહેલાં જ્ઞાતો ઈ
'પતા' સ્થળે જ્યાં નદી બાસમાં મળતી હતી.

—નૃસિંહ: Cunningham's Ancient Geography of
India, New Edition 1924 Page 254 255

વળી જાનવાનના નિદારમાં (૧) વાલ્મીકિમાત્ર પાસેનું
કોસ્થાત્ર, (૨) શનિવક્ર પાસેનું કોસ્થાત્ર અથવા કોસ્થા અને

(૩) નાલદા પાસેનું કોલ્લાગ એમ ત્રણ કોલ્લાગ સન્નિવેશો મળે છે. ચ પા પાસે કાલાય ગામ હોવાનું પણ મળે છે.

-ક્ષત્રિયકુડ પૃષ્ઠ ૪૪

લેખક ૧૮ નખરની નોટમાં ચ પા પાસેના કાલાયને પણ કોલ્લાગમા ગણતરી કરી ચાર કોલ્લાગ ગણાવ્યા છે પરંતુ વાસ્તવમાં બે જ કોલ્લાગ છે વાણિયા ગામ અને ક્ષત્રિયકુડ પાસેનું કોલ્લાગ એ બિન્ન બિન્ન કોલ્લાગ નથી, પરંતુ એક જ છે અને ચ પા પાસે 'કોલ્લાગ' નહિ પરંતુ 'કાલાય' હતું જ લેખકે ભ્રાન્તિવશ કૂટનોટમાં કોલ્લાગ તરીકે લખ્યું છે

'પ્રાચીન કાળની રાજવાનીઓ પહાડી ઉપર રહેતી હતી'

-ક્ષત્રિયકુડ પૃષ્ઠ ૪૭

આ લખવું પણ ઠીક નથી રાજ્ય પોતાની રાજધાની ક્યાં બનાવવી જોઈએ, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રી એચ કે. મજૂમદારે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :—

Capital—The King is directed to build his capital in a Fertile part difficult of access and unfit to support invading armies His fortress is to be in the centre, defensible, well furnished and brilliant, surrounded with water and trees."

लगी, चोर या शत्रुके आक्रमण इत्यादि) का भय नहीं हो, जो और भी किमी दोपसे बची हो और जो बड़ी रमणीय हो । इसके बाद ऊँची नीची जगहको बराबर करवाता हो और ठूठ झाड़ीको कटवाकर साफ कर देता है । तब, शहरका नकशा तैयार करता है, सुन्दर, नाप जोखकर भाग भागमें बाँट, चारों ओर खाई और हाता, मज-बूत फाटक, चौकस अटारियाँ, किलाबन्दी, बीच बीचमें खुले उद्यान, चौराहे, दोराहे, चौक, साफ सुथरे और बराबर राज-मार्ग, बीच बीचमें दुकानों की कतारें, आराम, बगीचे, तालाब, बावली, कुएँ, देवस्थान, सुन्दर और सभी दोपोंसे रहित ।

--मिलिन्द प्रश्न, अनु० मिश्रजगदीश काश्यप पृष्ठ ४०१,

राजधानीओ नदीने छिठि न होय छे, तेनु ओठ नय्यर-
इस्त प्रभाए नूओ।—

‘जबुद्धीवे भरहवासे दस रायहाणीओ प तं. चंपा, महुरा,
वाणारसी, य सावत्थी, तहय सातेत इत्थिणउर, कंपिल्ले,
मिहिला, कोसंबि, रायगिह । ”

—ठाणांगमूत्र वृत्तिसहित पृष्ठ ४७७.

उपर जतावेली य पा, मथुरा, जनारस, श्रावस्ती,
अयोध्या, हस्तिनापुर, कंपिल्य, मिथिला, कौशाभी अने
राजगृह आ इसे राजधानीओ नदीने छिठि न हती

‘મૂળાદિ ચરિત્રમાં નમરીનું વસ્તુ ન આ પ્રમાણે ઠરવું
આપ્યું છે :—

નગ્રાસ્તિ નયરી રમ્યા ચારાસસી બનાકુતા ।

પ્રાચાસ્ત્રવણપરિભા-ચાપીકૃપસનોઽમિતા ॥ ૬ ॥

નિહારવર્ગનામાઙ્ગીરામ્મિવારણચાક્રિમિઃ ।

ચમિર્-ચાલંપ્યમ્બુદર્શૈવ પરિહોમિતા ॥ ૭ ॥

અર્થાત્—ત્યા મનુષ્યોથી ત્યાં પદ ચારાસસી નામની
સુદ નમરા છે એ કહે છેલ્લો, ખર્ચ વાવડી, કુચ અને
તળાવથી પુજા છે તથા નિહાર અતિ, (વારે વર્ણ) વગર,
હાથી ધાડ, વાનિયા સાડુ-સમુદાય અને વેણોથી સોને છે

તેમા / વળી લખ્યું છે કે—

ચાપીગપ્રિહારગર્ગનિતાત્મામ્મીર્ણ ચારિકા

ચણો વિમ્બુચારિકાદિવિષુષા ચેષ્ટા ચણિકાદિની ।

ચિત્તાવીરનિવકવિતવિનયો ચાલંપમા ચણિકા

ચરં ચામ્પચાક્રિચમાચર રાજ્ય ચ વેઃ સોમન ॥ ૮ ॥

અર્થ—વાવડી ચમ (કિલ્લો) નિહાર (ચરિ) વર્ણ
(ચારાસસી) ચનિતા (ચિત્તા), ચક્ર, વડ, વેણ, વિષ, વારિ
(વાવડી) ચારિ વિષુષ (વક્રિ) વેણ, ચણિક, ચણિકી

(નદી યા સેના), વિદ્યા, વીર, વિવેક, વિત્ત, વિનય, વાયંયમ (સાધુ), વેલ, વસ્ત્ર, વારણ (હાથી), વાજિ (ઘોડો), વેસર (ખચ્ચર), આ પ્રમાણે વવાઓથી રાજ્ય શોભે છે

ઉપગ્ના ખન્ને સ્થળે રાજ્યનું વર્ણન કરતાં પર્વતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી જ્યાં નીચેના શ્લોકમાં ‘વાઢની’ શબ્દથી નદીને શહેરની શોભા તરીકે ગણાવી છે બીજું રાજધાનીનું વર્ણન “ ઔપપાતિક સૂત્ર ” (ઉવવાઈ સૂત્ર)માં પણ આવે છે તેમાં અગદેશની રાજધાની ચમ્પાનું વિસ્તારથી વર્ણન આપેલું છે તેમાં પણ પર્વતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ માત્ર નથી અને તે નદીના કિનારે હતી એમ બતાવ્યું છે

—ઉત્તમગદ સાઓ—સ પા પી એવ વૈદ પૃ ૧૧૯-૨૦
ઈ સન્ ૧૬૩૦

આવી જ રીતે ‘ઉપમિતિ ભવ પ્રપ યા કથા’માં પણ નગરીનું વર્ણન આવે છે

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં પણ રાજધાનીના નગર વસાવવાનું જ વર્ણન આવે છે તે વાંચી—

‘ અયવા રાજ્યે પોતાના રાજત્વના સ્થાન (સમુદયસ્થાન) તરીકે પોતાના રાજ્યના મધ્યભાગમાં, કિલ્લેખ દીલાણ એક, રાજધાનીનું નગર (સ્થાનીય) રાખવું; એને માટે કુદરતી રીતે ઉત્તમ ગણાય તેવા સ્થળમાં—એટલે કે નદીઓના સંગમ આગળ,

નિરંતર વહેતા પાણીવાળા છે. તળાવ કે સરોવરના કાંઠા ઉપર—એક એળાકાર કે ચતુષ્કોણ કે સમચોરસ આકૃતિનો કુર્ચ બનાવવો. અને તેને ફરતી, પાણીથી બારેથી રહેલી એક કૃત્રિમ નહેર કરાવવી અને તેમાંથી જલસ્થાવ કરવા માટે જળમાર્ગ અને જમિમાર્ગ પણ સ્થાવવા.

— ગૌતમીય જલશાસ્ત્ર સુવર્ણકીર્તિ અનુવાક પ્રમુખ ૩૫૫ ક્રમ ૧૦

પ્રાણાય પ્રસારો વા જનપદમધ્યે સ્થૂલમસ્થાનં સ્થાનીય નિષેધવત્ । વાસ્તુકમધ્યસ્થે દેવે મરી સુક્ષ્મે હૃદય વા અગ્નિહોપયાદૈ મયમસ્તદાકસ્ય વા હર્ષ દીર્ઘં ચતુરસ્ર વા વાસ્તુકવચન મશ્લિવાનુકં વ્યવસ્થાપદમમસંચારિષર્ષ-
ઃગાદુપેતમ્ ।

— ગૌતમીય જલશાસ્ત્ર (સંસ્કૃત) અધ્યાય ૨૧ ક્રમ ૧૧

— (વલ્લભાચાર્ય) ભૂમિય જલશાસ્ત્ર ક્રમ ૧

વસ્તુકમનુચિત્ય જ્ઞાન-૧ પૃષ્ઠ ૨૧ ઉપર નમોદ્ધ જે વિસ્તારથી વસ્તુ ન આપ્યું છે તેમાં પણ પર્વત ઉપર નક્કર હોય એકાગ્ર, એવું લાગેલું મળતું નથી.

વેશાલીની પાસે એક સહેર ન હોય હશે ” એ લખતું ત્યુ માત્ર જમણા છે જુઓ કલકલ્લાની પાસે હાવડા છે ન તેથી જ વેશાલીની પાસે સનિષ્કુલ, ઘોડી નમરીના દર્ખમાં રહ્યું હોય તે અમારું કંઈ આશ્ચર્ય માનવા એવું નથી.

“વર્ષો જતાં મગવરાજ કાલિક વૈશાલીને ભાંગે છે અને ગમેશના હુળથી ખેડાવી નાખે છે.”

—કાલિયદ્વંડ ૫૭ ૪૯

કલ્પસૂત્રમા ૧૨૨ મા સૂત્રમાં ભગવાનના ચોમાસાઓનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે—ભગવાને વૈશાલી નગરી અને વાલ્કિન્યગ્રામની સાન્નિધ્યમા બાર ચાતુર્માસ વીતાવ્યા એ બારે ચાતુર્માસાઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે હતો

ચાતુર્માસના વર્ષોની ક્રમ સખ્યા   ચાતુર્માસનું સ્થાન

૧૧	વૈશાલી
૧૪	”
૧૫	વાલ્કિન્યગ્રામ
૧૭	”
૨૦	વૈશાલી
૨૧	વાલ્કિન્યગ્રામ
૨૩	”
૨૮	”
૩૦	”
૩૧	વૈશાલી
૩૨	”
૩૫	”

૨. મુ ચાતુર્માસ મિતિદ્વાર્માં કર્તુ અને તે જ વખતે મગન અને વનજીઆમાં યુદ્ધ થ. યુ ૨૭ મા ચતુર્માસ વખતે આશાસાનું મ લુ યુ અને યુદ્ધનો અંત થાલિન્ધ માપમા ૫૫વા ૩૮ મા ચાપાસાની વખતે થયે.

અદાં ખાસ પ્લાન દેવા લેવી જાનન એ છે કે યુદ્ધ પૂર થયા ૧ મી ૪૪ વાલિન્ધ માપમા એક અને વેશાસીમાં જલુ ચાતુર્માસ બાવાન કર્યા ક્રમ કહેવામાં આવે છે તેમ જો વૈશાસી યુદ્ધના વખતે જ મવયા ન ૮ થઈ ગઈ હોત તો ભગવાન ૧ પછીના ૪મુ ચામાત્ત કર્યા તે કેરી રીતે કર્યા ? છુ ન ચાતુર્માસ મનરો અને ખે રો ઉત્તર કર્યા કે ચહેરની મમીમા ૧ જ શહે ની મમીપમા કર્યા હતા, તો એનો અર્થ એ જ છે કે વશાસી પૂર થઈથી નાશ થતી પામી અને ઠકાચ નાગ થમી હતી તો તને પાછી વસાવવામાં આવી હતી ખીચુ મનવતી મૂનમા મગન અને વનજીઆ વધે એ વખતે લઠાક યવાનુ વળુ ન આવે છે એથી જલુઈ આવે છે કે બં માપે અને વનજીઆની લઠાક જાર વર્ષ સુધી આસા ત મગનર જાગ વપ સુધી નિરતર નથી પાછી ખસતુ વચ-વચમા જ વ પડી ગઈ અને સામી ચાલતી રહી અને એ કહેવનતા રૂ માં એવુ પ્રચલિત થઈ ગયુ કે “લઠાઈ કેરલા વપ આવી તો કે જાર વપ”

લઠાકએમાં વિવિધ અને પુનર જન્માનુ કાર્ણ કેરી રીતે

કરવામાં આવે છે એનું ઉદાહરણ અમે ગત મહાયુદ્ધમાં સોવિયટ રૂસની જે હાલત થઈ હતી એનાજ ઉતારાથી સ્પષ્ટ કરીએ છીએ

પહેલા નાશની સ્થિતિ તપાસો

“ ખુશી અને પ્રસન્નતા અમારા જીવનનું અગ બની ગયું હતું પરંતુ લડાઈએ તે બધું નાશ કરી નાખ્યું અમે જે કંઈ બનાવ્યું અને ગ્રંથુ હતું તે બધું તૂળમા મળી ગયું.”

હવે પુનર્નિર્માણની સ્થિતિ તપાસો

“ આવી રીતે પોતાના પ્રયત્નોમાં દોષ ઉણપ નથી રાખતા અને પોતાના રાજ્યની મદદનો ઉપયોગ કરીને અમે યુદ્ધની પછીના પહેલા આર વર્ષોમાં જ, યુદ્ધના પહેલાના આર વર્ષો દરમિયાન અમે જે સ્ત્રીઓની રચના કરી હતી, તે બધાને ફરીથી સ્થાપિત કરી લીધી. એટલું જ નહિ પરંતુ અમે એથી પણ વધારે આગળ વધીને અને અમારા જીવનનો માપદંડને યુદ્ધની પહેલાની અપેક્ષા તેથી પણ વધારે ઊંચો ઊઠાવી લીધો.”

—સોવિયટ જૂમિ, પાશ્વિક પત્રિકા, નં ૧૫.

અગસ્ટ ૧૯૫૨ પૃષ્ઠ ૧૨

સિદ્ધાર્થ ગબનો “વિદેહ તરીકે પરિચય મળતો નથી”

દ્વિતીય કુલ પૃષ્ઠ ૫૦

વિરોધ સખથી મિદ્ધર્થનો પણ ચોપ થઈ શકે છે, એમ ધનકનો શાય છે કેમ કે 'વિરોધના અથ વિરોધવાસી એવો ચોપ છે

સતિપકુ ઇતિ લેખકે ૭ ઝોઢાળીના એ કવનને લખેને એ જનાળ્યુ કે વચ્ચાસીમા નોરોળુ વચસ્વ (પ્રભાવ) ન હતુ એ માત્ર અમના નિવાન પ્રમ છે કાસ્કુ કે હા ઝોઢાળીના કવનમા કોઈ પ્રમાણ નથી આજ્ઞા અને હા ઝોઢાળીના કવનનુ પાન નમન પુનઃકરી ઉકેળુ આપીએ છીએ એનુ સતિપકુ ઇતિ લેખકે અનુકળુ કયુ છે તેઓ સમે છે કે -

I . 1 . 2

Chronicles the memory of the
patron of their prophet, to
tribute the fact, that
stronghold of jayam, while
the Buddhists as a secondary
document

— Part I Introduction P XIII

અનુકળુ-કેન લેખકે એમના સમવાનના મામા અને સરસક (વટક) ની સ્થુનિ જનાળી રાખી હતી કાસ્કુ કે આ ન (વટક) ના એ પ્રભાવ હતો કે વચ્ચાસી એનપમતુ પ્રમાણવાળી કે (Stronghold) જન્યુ હતુ નજરે નોરોળી નજરમા તે માત્ર એક પાખકાઓનો મઠ હતો

ઉલટુ ગેશાળીમા નોરોળા પસુ સ્વસ્વનુ નિમ્નલિખિત પ્રમાણુ મળે છે

‘સગવાન્ બુદ્ધ વૈશાલીના લિચ્છવિયોની સરખામણી
ત્રાયસ્ત્રિંશ લોકના દેવો સાથે કરી હતી

—‘સ યુત નિદાય’ ભાગ-૧, ભૂમિકા, પૃષ્ઠ ૩

The Bhuddha once compared them to the
gods of Tavatimsa

—Dictionary of Pali Proper Names
Vol, 11-299

અલોકન કરો મિશ્ત્રઓ ! લિચ્છવિયોંકી પરિપદ્ધતો ।
અલોકન કરો મિશ્ત્રઓ ! લિચ્છવિયોંકી પરિપદ્ધતો ।
મિશ્ત્રઓ ! લિચ્છવિ-પરિપદ્ધતો ત્રાયસ્ત્રિંશ (દેવ)-પરિપદ્ધ
સમક્ષો (ઉપસંહરથ)”

૧-બુદ્ધચર્યા—ઈ. સન્ ૧૯૫૨ પૃષ્ઠ ૪૯૪

૨-દીપનિકાય અનુવાદ ઈ. સન્ ૧૯૩૬ પૃષ્ઠ ૧૨૯

According to the buddhist books, the Licchavis
were devaut followeres of the Buddha and held
him in the highest eteem

—Dictionary of Pali Proper Names
Vol II 780

અર્થાત્ બૌદ્ધ ગ્રન્થો પ્રમાણે લિચ્છવિયો બુદ્ધના ભક્ત
તેમજ અનુયાયીઓ હતા અને તેમનું ધણું જ સન્માન
કરતા હતા.

ક્ષત્રિયકુંડના લેખકે પૃષ્ઠ ૫૩ ઉપર વૈશાલીમાં બૌદ્ધધર્મનું

વર્ચસ્વ ન દેવામાં એક દેવ એ પણ આપ્યો છે કે—

‘મીનમ મુકે નેશાલીમાં એક જ મીમાસુ મુ’ હતું ”
પરંતુ આ વાત સાચી નથી. મુકે નેશાલીમાં એક નહિ પણ
ત્રે વામામા કયા હતા એક પાસમુ અને બીજુ ૪૬ મુ,
અન તમા ત્યા પળી વખત ત્યા હતા. એથી એકમે એ
મમજવાતી ન બૂવ ન કરવી એમ એ કે ત્યાં લેતમને એક
પ્રભાવ જ ન હતો. તેમનો નો પલ્લે પ્રભાવ હતો જ પરંતુ
માથે બોકાનો પણ હતો.

ત્રીજી વાત ‘સત્રિય-કુદ’ના પૃષ્ઠ ૫૩-૫૪ પર લેખકે
અ લખી છે કે મુકે નેશાલીને ‘પાખ ડીઝાનો એક મઠ’ હતો
વળુવી છે આજ કાળમાં અમારે એજ કહેવું છે કે આ વાત
પણ—? સ્વયં મુકેન મુખથી મેલાનરાથી છે અમને હિમિત
નથી લાગતી. કારણ કે જે મુકે હિમિતવિષેને ‘આપસિ ક-રેવો’
ની કૃપમા આપી છે તે જ મઠા મા મુકે વળી પાછા કમ્પરેક
તેજ હિમિતવિષેના શબ્દને પાખ ડીઝાનો મઠ કહે, એ વાત તો
અમારી મુકિમાં નથી આવતી. પાતાની મુકિથી જણ પણ નિચર
કયા વિના મીબનુ આપતુ અનુકમ્પ કરવાથી પ્રયત્ન આવી શકે
જો અપ છે અમા જરા પણ આશ્ચર્ય નથી.

અવગણનો ટગમને અગાજ પા ૧ -૧ લા ૧૧૧

અહીં આ ઉપાનતુ કાતમ હવન નામ પદવાનું કારણ
એ છે કે ‘મ’ કહે છે સમૂહને અને આ ‘વન’ શબ્દ લેખનુ

હોવાથી એને લોહિએ 'જાતખંડ વન' એવું નામ આપ્યું છે એક જ પ્રકારના વૃક્ષો જમાં હોય તે 'વન' કહેવાય છે.

આગળ પૃષ્ઠ ૬૨ માં લખે છે કે-લગવાનું મધ્યમ પાવામાં નિર્વાણ પામ્યા છે ત્યાંથી વૈશાલી લગભગ ૮ યોજન (૧૫ માઈલ) અને લછવાડ પાસેનું કાત્રિયકુંડ લગભગ ૪ યોજન (૩૬ માઈલ) થાય છે.

પાવાપુરી ક્યાં હતી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વાન્વેષક શ્રી ઠનિધમના શબ્દોમાં નીચે આપીએ છીએ

"The distance between Kasia and Vaisali, by the route which I marched, is just 140 miles, but this was along the new straight lines which have been laid out by the British authorities. By the old winding native tracks the distance would have been much greater, or Certain not less than (160 miles)"

Ancient Geography of India P 494

બુદ્ધના અંતિમ વિહારમાં પાવા પછી કુશીનારા આવે છે, જમકે- 'વૈશાલીસે કુશીનગરકે લિયે પ્રસ્થાન કિયા ।
—ઉન્હે વૈશાલીસે ક્રમશઃ મળ્લગ્રામ, જમ્બૂગ્રામ, હસ્તિગ્રામ, આમ્રગામ, મોગનગર, પાવા ઓર કુશીનગર મિલે થે ।—

—કુશીનગરકા ઇતિહાસ પૃષ્ઠ-૧૭

હો. ઠનિધમ અને રાહુલ સાંકૃત્યાયન પહેલા કુશીનારા માને છે અને પછી પાવા આથી પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે કે પહેલા પાવા કે પહેલા કુશીનારા ?

આ પરસ્પર વિરોધ એટલા માટે ઉત્પન્ન થયો કે

કનિષ્ઠમે વર્તમાન પદરોમને પાવા માન્યુ છે એ કુચીનગરની
 ઘન-પૂર્વ માં છે સદુષ્ઠ સાંસ્કૃત્યને પશુ આનુ ન અનુસરવ
 કમુ ડી ન્યારે કરમમત્ત પાવા દેખુ એઈએ ઘસિયુ-પૂર્વમાં
 તે ન મુદ્દન્ય કિન્નરની સાથે એની સગવિ મેસી યી છે.
 આન્ય મમાપાનમા કાસારિયે અને બોદ્ધ વિષુ ધમ રસિત એ
 સ્થાન જનાને છે તે ન વાસ્તવિક પાવા છે એ કસિય
 (કુચીનગર) થી દૂર-દક્ષિણમાં સમગ્ર નવ ખર્ડસ દૂર છે.
 એન અત્યારે મદિકાવડીક કહે છે સદિકાવડીકથી કાચિ-
 નગર ઘન-પૂર્વ માં અઠધે ખર્ડસ દૂર છે.

દો કનિષ્ઠમે કુચીનગર અને નેચાલી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે
 અન માન્યુ છે સીધે રસ્તે ૧૪ ખર્ડસ અને અઘવાન્ય રસ્તે
 ૧૬ માસલ મીના થી પાવા ૮ ખર્ડસ છે તેથી નિષ્કર્ષ
 એના અ છે કે નેચાલીથી પાવા સીધે રસ્તે ૧૩૧ ખર્ડસ અને
 અઘવાન્ય રસ્તે ૧૫૧ માસલ હતી.

દીપનિકાપ બાપાતરમા એ માનચિત્ર આપવામાં આવ્યુ
 છે તે પણ ઠીક નથી અર્માં પદેના કુચીનગર અવાન્યુ છે અને
 પછી ત્યાં વિદ્વા કમ એના આ સ્થિતિ ક્યુ જરાજર નથી.
 મધુસ સાંસ્કૃત્યાપન આ / માનચિત્ર દર્શુ છે, તે પપડને
 કવ માનીને દો લુ ૩ તેથી તે પણ ઠીક નથી.

દા. ત્રિમલ્લરજુ લોએ ન્યામાહી આરે અર્ધી મુદિકમમાં
 ન માનચિત્ર આપ્યુ છે, તેમા નેચાલી, પાવા અને કુચીનગર
 જતાન્યુ છે તે જાગર ઠીક છે.

અને કુશીનારાયી પાવા (દક્ષિણ-પૂર્વમાં) વર્તમાન માઈલના હિસાબે ૮૧ માઈલ ઉપર હતી (કુશીનગરનો ઇતિહાસ પૃ ૨૪) આ હિસાબથી વૈશાલીથી પાવા સીધે રસ્તે $૧૩૧\frac{૩}{૪}$ માઈલ અને ફેરવાળા રસ્તે ૧૫૧ $૩/૪$ માઈલ હતી. આજ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૫ ઉપર પાવાનગરનું યથાર્થસ્થાન આ પ્રમાણે આપ્યું છે

“સડિયાંવડીહ જ જૂનું પાવાનગર છે જ કે કુશીનગરથી ૧૦ માઈલ દૂર પૂર્વ-દક્ષિણમાં છે સડિયાંવથી અઠધા માઈલ ઉત્તર-પૂર્વમાં ફાજિલ-નગર છે, જ સડિયાંવનો જ એક ભાગ છે”

—(કુશીનગરનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૨૫)

આજ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૦ ઉપર પાવાનું અન્યત્ર હોવામાં નીચે પ્રમાણે આપત્તિ બતાવી છે “આવી રીતે પાવા જૈનોનું મહાતીર્થ છે પરંતુ જૈનો આને ભૂલી ગયા છે તેઓ અત્યારે વિહાર-શરીફથી આગેય (દક્ષિણ-પૂર્વ ખૂણામાં) સાત માઈલ દૂર પાવાની સ્થિતિ બતાવે છે અમને ‘કંદપસૂત્ર’ થી જણાય છે કે પાવામાં જ્યારે મહાવીર-સ્વામી નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે મલ્લોએ તેઓના સન્માનમાં દીવાલી મનાવી હતી. જે વિહાર-શરીફની પાસે ‘પાવા’ માનવામાં આવે તો મલ્લો દ્વારા દીવાળી મનાવાનો કાઈ મેળ જ ખાતો નથી ખૌદ્ધ ગ્રન્થો પ્રમાણે પણ આ ઠીક નથી લાગતું.

—કુશીનગરનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૨૦.

પાવા જાનો (નિર્મલો-નિર્મલો) તુ ઈન્દ્રસ્થાન ૧૭ છે
એની પુત્રિ માટે જુઓ-

Para was also a centre of the Nigantbas
and, at the time mentioned above, Nigantba
Nathpotta had just died at Para. -

—Dictionary of P is proper Names Vol. II
Page 194

આજ એના પહેલા ભાગના પૃષ્ઠ ૬૫૪માં વેણાલી
કુશીનારણી ૧૬ ચોખન (૧ ચોખન લગભગ ૮૧ માર્કિસ
જરાવર) અને પાવાપુરીથી ૧૮ ચોખન આધે જતાની છે. તેથી
લગભગ પાસેનું માર્ગચક્ર ૩ અસલી નથી, માત્ર સ્થાપના-
તીર્થ છે. વર્તમાન પાવાપુરી તીર્થ પણ અસલી નથી. કાલુ
કે વર્તમાન પાવા મગધમાં છે. જ્યારે ઉપરની (પ્રમણેથી
પ્રસિદ્ધ) પાવાપુરી મહાદેવમાં છે. બા. મહાત્મીરના નિર્વાણના
વખતે તે સમયના ચૈટક મહાચત્રના ૧૮ ગણ રાજાએ (૬
મહાદેવ અને ૬ દિગ્વિજયી) ઉપરની પાવાપુરીમાં ભેગા થઈ
હવલ (જુઓ કસ્પસુત, ૧૨૮) તેમજ લખ્યું છે કે— “અ
પણ્ડિત જ્ઞ સેષ્ઠાઈ જાણીએસતગા અકારસચિ ગજરાયાયા”

મગધરાજ કુલિકનું વીર-નિર્વાણ કસ્પસુકમાં નહિ
આપતું ત્યુ એ જાતને પુષ્ટ કરે છે કે એ મગધની જાણ
આપેલી વર્તમાનમાં માનેલી પાવાપુરી જ ભગવાનની નિર્વાણ-
પુરી હોય તે મગધરાજ કુલિકે સ્વયં નિર્વાણ-કસ્પસુક વખતે

હાજર થાત અથવા પોતાના પ્રધાનોને પ્રતિનિધિ બનાવીને મોકલત પરન્તુ એવું કોઈ પણ અયમાં જોવામાં કે સંભળવામાં નથી આવ્યું. ઉલટું તે વખતે જે ૧૮ ગણગજઓ હાજર હતા અને જગોએ ભૌતિક દિવાળી મનાવીને નિર્વાણકલ્યાણકનો ઉત્સવ કર્યો હતો તે બધા મદ્યો અને વજ્ર દેશના સિંચવિઓ હતા.

આગળ લેખક લખે છે કે—“તેથીજ ભ મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના સમાચાર રાજ નદિવર્ધનને જલદી સવારે જ મળી ગયા હતા

—ક્ષત્રિપદ્મ ૫૪૨ ૧૧

તેથી આ સ બધમાં અમાજ કહેવું એ છે કે—અહીં પાસે અને દૂરનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી ગયો. કારણ કે જ્યારે ભગવાન અમાવાસ્યાની રાત્રિએ પ્રાતઃકાળમા આ ધડી રાત બાકી ગહી ત્યારે નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે એ સમજવાની જરૂર છે કે તેમની પાસે કેટલા રાજઓ હાજર હતા બીજું તો કંઈ નહિ પરન્તુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જે સ્થળે ભગવાને નિર્વાણ—પ્રાપ્ત કર્યું, તે સ્થળનો રાજ તો તેમનો જ સંકત હતો અને એ પણ નિશ્ચિત છે કે રાજઓની પાસે બધા પ્રકારના સાધનો હોય છે તેઓ વોડેસ્વારથી પણ ટપાલ મોકલી શકે છે અને તેમાં સમય પણ કેટલો લાગે. મુહમ્મદ બિન તુગલકના વખતમાં (૧૪ સદીમાં) ટપાલ લઈ જનારા ઘોડાઓ ૧૫ માર્ઈલ અને મનુષ્યો ૭ માર્ઈલ એક કલાકમાં યાગતા હતા

—જૂઓ પટ્ટાએની ગતિના સંજોગમાં અને નીચેનું
પ્રમણ આપીએ છીએ.

- ૧- અમારા બનવરો ' પૃષ્ઠ ૨૪ પુનઃકળા લેખકના મત
પ્રમાણે થોડે જા કલાકે ૪૦ માર્કસ ચાલી રહી છે. થોડાની
એક માત્ર બની રેસમાં ૧ મિનિટ અને ૪૨ સેકન્ડ લાગે છે
જાણી રેસના થોડાની ગતિ જ કલાકે આલીસ માઈ ગતિ થી છે.
૨- ' ફોર્મિસ અથવાસ (ગુજરાતી) પૃષ્ઠ ૧૬૪ થી એ
જણાવે છે કે સંધ્યાએ એક દિવસમાં ૬ ૬ ૧૨ સેકન્ડ સુધી
અને પૂઠાએ (જાર ઉપકરણો થોડાઓ) ૫, ૮, ૧ સેકન્ડ
સુધી ગાથે છે સંદેશો લઈ જનાર કનૂતરોનું વર્ણન અર્થ
શાસ્ત્રમાં આવે છે અને આજ કાલ પદ કનૂતરો ૬૫ માર્કસ
સુધી પદ લાગા બેવામાં આવે છે

—જૂઓ વિન્ડુસ્તાન સ્થાપક' (રેલુઆરી, ૧૯૫૫

- ૩- વિમલ પ્રજ્ઞા, લાવણ્યસભ્ય પૃષ્ઠ, (સંવત-૧૫૬૮)
પૃષ્ઠ ૨૨૦ માં લખ્યું છે કે—

સાચિ માંદિ પછામી ચેવ

પરિણા માયણ ગ્રાદ ચેવ ॥ ૬૮ ॥

અર્થાત—સાચે જ સાંકળી ગાલી લેની ગતિ ૨૪ મિનિ-
ટમાં ૮ માર્કસ હતી એટલે કે એક કલાકમાં ૨૦ માર્કસ.

Pattan has two forts, one of stone and of
brick. It lies on long. 117 10' lat. 23° 30' It ,

produces fine oven that will travel 50 kos in half a day

A in-1- Akabari vol II, page 249

અર્થાત્—પાટણ (ઉત્તર-ગુજરાત) માં એવા શુદ્ધ બળદો થતા હતા કે તે અડધા દિવસમાં ૫૦ ગાઉ ચાલતા હતા, સમ્રાટા અકબરની પાસે પણ લગભગ ૨૦ હજાર સંદેશ-વાહક કબૂતરો હતા.

૫ “ શત્રુની કે અગણ્યવાસી જનિઓની અજબજના સંબંધમાં (ગજને) ખખર આપવાને અર્થે તેમણે ગજથી પળાયેલા (કબૂતરો ગૃહ-કપોતો) તે ચિદ્વીઓ સહ (મુદ્રા-યુક્ત) કરીને ઉડાડી મૂકવા, અથવા તો ધંધાડો તથા અસિની પગ પરા અનુક્રમ પૂર્વક ગોઠવીને તે દ્વારા ખખર પહોંચતા કરવા.

—કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક જયસુખરાય જોશીપુરા એમ એ પ્રકરણ ૩૪મું પૃષ્ઠ. ૨૧૧

—કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમ્ (સંસ્કૃત) પૃષ્ઠ ૨૪૧

— “ “ (બંગલાનુવાદ) ખ ૬ ૧, પૃ ૧૭૭

હહેવાનો મતલબ એ છે કે—આજની માર્ફક પૂર્વ સમયમા પણ સંદેશ-વાહક પશુ-પક્ષિઓ દ્વારા દર દેશમાં પણ જલદી ખખર પહોંચાડી શકાતી હતી તો પછી જલદી સમાચાર મળવાથી અમુક ધ્યાન પાસે હોવું જોઈએ, એ યુક્તિ નિઃસાર છે

■ આમાર્થ વિ શ્વેદ્રસૂરિ મહારાજ દીર્ઘનિકાધર્મ નામક વેદ વૈશ્યાલી, શાસ્ત્રમામ, હસ્તિમામ અને જળમામમાંના હસ્તિમામને અત્યિકમામ તરીકે માને છે, એ થાક્યો સખ-
અમ જ છે ॥

—અભિ.૩: ૧૫ ૪૮

લેખક ઉપર અને થાક્યો સખ અમ લખે છે તેજ સદ લેખકના ઉત્પત્તિપણને કારણે ખુદિ વિજ્ઞામને જણાવે છે એ એમને ખુદિ વિજ્ઞામ ન રહેા હોત તો તેઓ અણુ ન જ લખત.

કાગ્લક—અમ મે ખારી ચીર-વિહાર-ધીર્માસા 'નામક પુન્યકમા ૧૪ ૪ ઉપર લખ્યુ છે તેમ—" વહો હસ્તિગામ મસ્થવત અસ્થિગ્રામ હ । વૌદ્ધ દર્વી મે વર્ણિત હસ્તિમામ ઓગ જન સાહિત્ય મે વર્ણિત અસ્થિગ્રામમે બોદામા ઠવાલ્લ મદ ॥ વસ્તુ ઓનો સાહિત્યોમ હસ વિદેશવેષકે અસ્કૌલ તથા વૈશ્યાલી ક નિકટ હાતા લતાયા હ ।

ઉપરોક્તનુ કુવલકના ત્રીજા પૃષ્ઠ ઉપર વર્ગી લખ્યુ છે કે—
"સામવર્ગી મયગુપ્ત પ્રથમકે સામ્રાજ્યમે આ હસ્તિપ્ત નામક સ્થાન ગાયા હ વહ મી મયવતઃ હસ્તિગ્રામ હે ।"

આજ નાનની પુદ્ધિમા મીહિનરામન્દ્ર સરકાર અને પી. સી. ૨૧ દિલ્લિ દિગ્વેશરીકલ કચાદ રહીના બાત ૨ , અઠ ૩ પૃષ્ઠ ૨/૧ ઉપર લખે છે કે—

Hastipada is mentioned in a number of records as the original home of some Brahmana families. Its identification is uncertain, but it reminds one of the Celebrated Hastigram near Vaisali (modern Research in the Muzaffarpur district, North Bihar)

આ હસ્તિપદ અથવા હસ્તિગ્રામનું અસ્તિત્વ ઈ સનૂની નવમી ગતાબ્દિ સુધી હતું. કાગલ કે ગદા વંશીય ગામ બાણપુત્રદેવના કહેવાથી દેવપાણ ગામને નામ આપવામાં આવેલું. વિશ્વવિદ્યાલયને ૭ પાંચ ગામોએ આપ્યા હતા તેમાં હસ્તિ (હસ્તિગ્રામ) પણ એક હતું. દેવપાણનો ગામનામ ઈ સનૂ ૮૧૦-૮૫૦ છે અને પોતાના ગામનામ દરમિયાન ૭ તેમણે પાંચ ગામો એટલે આપ્યા હતા. અને તે પાંચ ગામોમાંથી નાતિકા અને હસ્તિ (હસ્તિગ્રામ)નો તાત્પર્યમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

૧૭મી-દિગ્દર્શી એક ગ્રંથમાં લખ્યું ૧ સ પા. આ સી મજૂમદાર પૃષ્ઠ ૧૨૧, ૧૭૬

ગામના શ્રીયુત વિવતાય પ્રસાદ મિશ્ર, અગ્રનાથ કારીથી પોતાના એક પત્ર તા ૨૫-૮-૪૬ માં લખે છે કે-

“ બોદ્ધ અન્યોત્તુ ‘હસ્તિગ્રામ’ અને નૈતવાદમયનું ‘અસ્થિગ્રામ’ એક જ છે વાસ્તવમાં ઉચ્ચાગ્રા કંઈકને લીધે જ ‘અસ્થિક’નું ‘હસ્તિ’ થઈ ગયું છે ભાષા વિજ્ઞાનના આધારે આ પૂર્ણતયા પ્રમાણિત છે સમૂહ ‘અસ્થિ’ ગણવું પડેલાં

‘ઝૂંઝી’ યાજ છે અને પામી હુડી વાની બપ છે. સરખાવમાં આવેલા ‘અ’ને ઠેકણે ‘હ’ મોઘાતો જણે ઠેકણે એવામાં આવે છે ‘ઝામ’ ‘ખુ’ ‘હોઠ’ પણ બપ છે ‘અમીર’ ‘તુ’ ‘હમીર’ થઈ બપ છે.”

આથી એ ૨૫૫૮ અક્ષરો આવે છે કે હસ્તિનાપ અને અસ્તિનાપ બુદ્ધ બુદ્ધ નથી પરંતુ એક જ ગ્રામના નામ છે.

“હસ્તિગ્રામ વિહાર માનવકે હપુવાસે ૮ મીઠ પશિય શિવશુરએઠીકે પાસ થા । ગ્રામકલ્લ રસકે નદાવરણકો દાવીલાલ કહા ગાતા હ । કુલ કાલ વેં પદ્મ હસ્તિગ્રામ વમો-વેષમે પડતા થા ।

કુશાવતારા હસ્તિના ૬૪-૧૦

હાથીઆથ એ વાળા રેશમાં નથી હાસલ કે વાળા રેશ પશિયામાં ગદદી નદી સુધી જ છે. આરે આ હાથીઆથ તો પશિયા દિશામાં ગદદી નદીથી આવીતી મળીતી જુ છે એટલે હપરના જન્મે લેખકોનું લખવું ઠીક નથી. બીજા વાત હાથીઆથ તો ધ્રુવ-રેશમાં હતું અને હસ્તિનાપ વાળા રેશમાં હતું એટલે એ જન્મે—હાથીઆથ અને હસ્તિનાપની સી તુલના !

“લક્ષ્મણકથી અગિજીણે ૨ માર્ગે પર ગદદર થા અને ૨૫ માર્ગ પર (વસનુદી) ગમો છે ”

“ કદાચ કદપના કરીએ તો પણ કુંડઆમને સ્થાને વાસુકુંડ બન્યું છે, એમ માનવા કરતાં વૈશ્યઆમને સ્થાને વાસુકુંડ બન્યું છે, એમ માનવું વધુ તર્ક-સગત છે. ”

—ક્ષત્રિયકુંડ ૫૫૪ ૨૫

“ ક્ષત્રિયકુંડ અને વાસુકુંડ એ બન્નેમાં ‘ કુંડ ’ શબ્દનું સામ્ય છે, પરંતુ ઇતિહાસ સિદ્ધ અને પ્રસિદ્ધ એવા કુંડપુર કે ક્ષત્રિયકુંડને સ્થાને વાસુકુંડ એવું નામ પડે એ કાંઈક અણુ ઉકેલ બની જાય છે. વાસુકુંડ તે ક્ષત્રિયકુંડ નહિ પણ વૈશ્યગામ હોય એ વસ્તુ વધુ તર્ક સગત છે ”

—ક્ષત્રિયકુંડ ૫૫૪ ૪૫

“ લગ્નવાડથી અગ્નિખણામા જસખુદી ગામ છે, તેને વૈશાલીના બનિયા ગામ સાથે સરખાવી શકાય ન બનવ છે કે તે એક સમયે વૈશ્યપટ્ટન હશે

—ક્ષત્રિયકુંડ ૫૫૪ ૪૭

અહીં આ લેખક ખરેખર બીત ભૂલ્યા છે. લેખક લગ્નવાડને વૈશાલી કદપીને આ બંધા કદપનાઓના ઘોડા દોડાવ્યા છે. પરંતુ લગ્નવાડ લિગ્નવિઓની ગજવાની ન હતી એનો પ્રતિવાદ તો અમે પહેલાજ કરી આવ્યા છીએ કે લિગ્નવિઓની રાજવાની વૈશાલી હતી. વશાલી (વર્તમાન બસાહ) થી લગ્નખુઆડ લગભગ ૯૧ માઈલ દૂર છે અને બસાહ (વૈશાલી) થી ગગા લગભગ ૨૫ માઈલ દૂર છે બીજી વાત ગડકી નદી

દિમાસ્યના મવસગિરિ નામના શિખરની ખીણમાં રહેલા
 હમોદર કુળમાંથી નિકળે છે અને સાત મહર્ષિ પત્ન કહે છે
 મહર્ષિ નદીના પ્રાચીન નામે નારાયણી, શાલિગ્રામ અને સદા-
 નીરા છે અને એની લગભગ ૧૯૨ માર્ગલ છે એવી લગ્ન-
 આદની તાસે આપની માનેથી મહર્ષિ નદી નથી પરંતુ મહુ
 આર નામની નદી છે એની લગભગ આઠ—નવ માર્ગલ છે.

ત્રીજી વાત બસગુફી મામને તેઓ વૈદ્યાલી પાસેના જનિયા-
 ગામ સાથે સરખાવે છે પરંતુ જનિયા ગામ તે મહર્ષિ નદીની
 પશ્ચિમમાં હતું જ બાલ્યાર્થ જવાથી એની પૂર્વમાં આવી જાય
 છે આ પ્રવાહો કેવી રીતે બાલ્યાર્થ જાય છે એનું વિવેચન અને
 રહેલા ઠેરી ચુકયા છીએ પછી લગ્નઆદની પ્રસે આ
 જનિયા ગામ કેવી રીતે આવી શકે ? ત્રીજી વાત અને એમ
 નથી કહેના કે સત્રિયકુળમાંથી વાસુકુલ નિકળ્યું છે પરંતુ
 સત્રિયકુલન યાન વાસુકુલ નામ પ્રચલિત થઈ મધું છે નામમાં
 કેના રીત રૂપાન્ત થઈ જાય છે તે માટે મેં મારી જ જામ
 જામિતુ ગામ જ રહેવા કેમનગરના નામથી એળખાતુ હતું
 મ્હનખત । નામમાં કેવી રીતે પરિવર્તન થઈ મધું એનું દ્રશ્યન્ત
 પહેલા લખી આવ્યા છીએ એટલે લેખકે લગ્નઆદને વૈદ્યાલી,
 મહુઆર નામની નદીન । કહી, વૈશ્વજામને વાસુકુલ, સત્રિયકુલને
 વરપજામને અને જનન્યુકાને જનિયાગામ ખાનીને એક એવી
 જગ કહી કરી કે તેઓ સર્વે લગ્નઆદ મધા અને મોરખ

ધધામાં પડી ગયા છે આ રીતે જો લેખકનું ચાલત તો તેઓ આખા વિદેહ દેશને લગ્નુઆડમાં લાવીને મૂકી દેત અને ઐતિહાસિકમાં પોતાનું નામ ‘અમર’ બનાવી દેત

વળી લેખક આગળ લખે છે—

“તેની અને દોલવાની વચ્ચે કર્મારગામ, નદીનો જળ-માર્ગ અને સ્થળમાર્ગ હોવા જોઈએ તે નથી, માત્ર સ્થળ-માર્ગ છે”

—ક્ષત્રિયકુડ, પૃષ્ઠ ૬૩

“તत्र च पथद्वयम्—एको जलेन, अपरः स्थल्या तत्र भगवान् स्थल्या गतवान्, गच्छश्च दिवसे मुहूर्तशेषे कर्मार-ग्राममनु प्राप्तः हारिभद्रीय टीका —पृष्ठ १८८

—ક્ષત્રિયકુડ, પૃષ્ઠ ૮૮

ગામનું સાચું નામ દોલવા નહીં પરંતુ ડોલુઆ છે.

ખીજી વાત એ છે કે—અઢીહજાર વર્ષ પહેલાંની વાતની સાથે આજની વાતને બધ બેસતી કરવી એતો સાવ નિરર્થક છે. નદીના બેહેણે કેવી રીતે બદલતા રહે છે, એનું પ્રતિપાદન અમે પહેલા જ કરી ચુક્યા છીએ બનારસથી રામનગર જવા માટે જમ બે માર્ગો છે એક પાણી રસ્તે નાવ દ્વારા અને બીજો પુલ ઉપર થઈને તેવીજ રીતે ડાટા અને કનાડી ગામ વચ્ચે પણ જળમાર્ગ અને પુલમાર્ગ એમ બે રસ્તાઓ છે.

તેથીજ રીતે ઠલકાત અને હાલકાની વચ્ચે પણ જલમાર્ગ અને પુલમાર્ગ છે. એમ તે જમતે પણ કમરિમાત્ર જવા માટે મે માતા હતા એક જલ માર્ગ અને બીજો પુલદ્વારા ત્ર્યગમાર્ગ એટલે બુદ્ધિથી વિચાર કરીએ તો આજ અર્થે વધારે સ્થિત જ્ઞાન છે. જમ આજે પુલે બધાપ છે તેમ તે જમતે પણ પુલે જમતા હતા એવો પાઠ મ થે તેથીજ અર્થે કર્યો તે સ્થિત નથી પરંતુ મકરબુને અનુભવ સમત પાડ્યો અર્થે કર્યો અમા / નદિમતા ગેલો છે એટલે અથે બહી એવો જથે એમનો પાઠ અને તેના અથ આપીએ છીએ કે મુસતત છે.

કર્માગ્રામમાનયતિ શાકવધર । તત્ર ૫ પયદક્ષ્
 પક્ષો જન્તાપર પાન્યા । તત્ર ૬ મગધાન્ પાન્યા ગઠક્ષ્
 ગણ્યથ દિક્ષમ સુદૃઢપ કર્માગ્રામમનુ વાત્તઃ તત્ર ૭ પ્રતિ-
 માયાં મ્વિત ।

—મરુયગિગીય પ્રાવરણક મીઠા માગ ? વજ ૨૬૭ ? ।

અર્થાત્— કર્મા જમ જવા માટે આટલું વાત્ર બોલુ ત્યા જવા માટે ૫ માગ છે એક પાણીથી અને બીજો પુલ છે । થકન આમાથી બાવાન્ પુલ ઉપર થઈ ને જમ્ જર્જ જતા જ્યારે મુકર્ત એટલે દિવસ બાહી રહ્યો ત્યારે કર્માર આમમા પહેલ્યા અને ત્યા નિશ્ચલ જની ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ મયા.

ઠેલોઠ પ્રતિઓમાં પાન્યા ને ઠેકાણે સ્વપ્નાં એવો પાઠ

મળે છે, પરન્તુ પાલ્યા પાઠ ઠીક લાગે છે. અમારી પાસે જ હસ્તલિખિત 'હરિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિ'ની પ્રતિ છે, તેમાં 'પાલી' લખ્યું છે, એવી જ રીતે અમારી 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ અવચ્છેદિ'ની હસ્તલિખિત પ્રતિના ૨૩મા પત્રમાં પણ 'પાલી' જ લખ્યું છે

હરિભદ્રસૂત્રિની છપાયેલી ટીકામાં સ્થલ્યા પાઠ છે, પરન્તુ અમારી પાસે હરિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિની પ્રતિ છે તેમાં પાલી લખ્યું છે એવી જ રીતે અમારી આવશ્યક નિર્યુક્તિ અવચ્છેદિની હસ્તલિખિત પ્રતિના ૨૩મા પત્રમાં પણ પાલી જ લખ્યું છે

શબ્દકોષો પ્રમાણે હવે અમે 'પાલી'નો અર્થ આપીએ છીએ:—

૧—પાલ્યા-સેતૌ—'અમિધાનચિન્તામણિ' ભાગ ૧,
પૃષ્ઠ ૩૮૫

૨—પાલી-સેતૌ—શબ્દાર્થચિન્તામણી ભાગ ૩, પૃષ્ઠ
૧૪૨

૩ પાલિ—Bridge-Sanskrit-English Dictionary by
Monier-Williams page 633,
Sanskrit Eng Dict, by APTE
Page 615

૪ પાલી—Bridge pali-End Dictionary, page 78.

૫—વાલો-શીપ પુત્ર 'હાલ દિની કોષ' પૃષ્ઠ ૭૮૮

૬—વાલો-નદી વચેરની પાલ રાખરત્નમહોદયિ'

ભાગ-૨ પૃષ્ઠ ૧૩૫૭

અ તા લે મક ધમે છે કે 'જુઓ મીમતી સ્ત્રી-
નાનતુ ની દૂા આફ અનિજમ' પૃષ્ઠ ૨૧-૨૨ *

અનિજમ ૧૩ જ

૭૧ અ રૂનકનુ નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે હીક
નથી ન આ નમાયુ એ અ — હાલ આફ અનિજમ'

અ માન્ય નામા સમયમાં ત્વ લેખકે જ્યોતે પ્રદીપ્તિ કર્યો
છે તેના મુક્તમુદિ અમે નીચે આ રીતે લીએ

અશુદ્ધ નામ

શુદ્ધ નામ

કાવકોશ (સત્રિયકુલ ૩૫ ૭) કોઆકોશ-

જાઓ માનવિત કર-અમ-૧૩ (૧૫૫ અિષ્ટાદર્પણ પૃષ્ઠ ૪૫)

કમારનામ (સત્રિય ૬ ૩ ૮) કુમા નામ-

—જુઓ માનવિત કર-અમ-૧

કોલા કુચન-(સત્રિય ૬ ૩ ૮) કોઆકોશ-

જાઓ માનવિત કર-અમ-૧

કોનાન-(સત્રિયકુલ ૫૪ ૮) કોઆકોશ-

જાઓ માનવિત કર-અમ-૧

—સમુદાયની પાસે

ખીજી બસબુટ્ટી ગામ તમારી માનેલી ગ ડહી નદીથી પૂર્વ દિશામાં પડે છે જ્યાં વાણિયાગ્રામ મૂળ ગ ડહી નદીની પશ્ચિમ-દિશામાં છે, એટલે એ રીતે પણ બસબુટ્ટી અને વાણિયાગ્રામની કોઈ સામ્યતા નથી

ક્ષત્રિયકુ ડના નકશામાં લેખકે જે ભૂલ કરી છે તે આ છે— તેમાં દેવસ્થાન પર્વતના શિખરની ઊંચાઈ સમુદ્રતલથી જે ૧૨૬૬ ફૂટ લખી છે, તેને બદલે ૧૨૬૮ ફૂટ જોઈએ અને શિખરનું નામ પણ ઈરખાર નહીં પરંતુ એરઆર જોઈએ.

—જૂઓ માનચિત્ર ૭૨—એલ એ

શાસ્ત્રોના આધારે આપણે વિચાર કરીએ તો—કલ્પસૂત્રના સૂત્ર ૬૬માં એકવાર ૧૦૦માં બે વાર ૧૦૧માં એકવાર અને ૧૧૫માં એકવાર એમ પાંચ સ્થળોએ કુંડપુરનો ઉલ્લેખ આવે છે એવી જ રીતે આવશ્યક ચૂર્ણિ— જિનદાસ ગણિ મહત્તરે બનાવેલી છે તેમાં પણ અનેક સ્થળોએ કુંડગામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે માટે નીચેનો પાઠ ખાસ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે—
જેષ્ઠા કુંડગામે વદ્ધમાણમામિણો જેઠ્ઠસ્સ નદિવદ્ધણસ્સ દિણ્ણા પૂ આવશ્યક ચૂર્ણિ ઉત્તરાર્ધ પૃષ્ઠ ૧૬૪ । અર્થાત્ એટલે રાજની જયેષ્ઠા પુત્રીને કુંડગામ રહેલા શ્રીવર્ધમાન સ્વામીના મોટા ભાઈ નદિવર્ધનને આપી. આ કુંડપુરનો નામાન્તર ‘ક્ષત્રિયકુ ડ’ હતો અને કુંડપુર વિદેહ દેશમાં આવ્યું હતું એમ દિગમ્બરોએ ધણુ સ્પષ્ટ લખ્યું છે અને આપણે ત્યાં તો છે જ

એવો એમ કહે છે કે 'સમનાનુ મહાવોર પછી દિગ્મન્તરીય ચારિત્ર-અર્થોનો પ્રારભકાલ દોઢેક હજાર વર્ષ પછી શરૂ થાય છે તેમને જરી રીતે દિગ્મન્તરીય ચારિત્ર અર્થોના સમજાવવાનું જ નથી એમ કહી શકાય શાખલા તરીકે દિગ્મન્તરીય આચાર્ય પૂજ્યપદે વિક્રમની અંતરથી સત્યાગ્રિમાં '૧૪-સમિતિ' નામનો અન્ય જગ્યાઓ છે એમાં 'કુહપુર' સમજો હવેલ આવે છે એવી જ રીતે આચાર્ય જિનસેન અને અન્ય મુલ્યસદ કે એવો વિક્રમની આઠમી સત્યાગ્રિમાં થયા છે, અને એવાએ કમથ હસ્તિયપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ નામના અન્ય જગ્યાઓ છે એમાં કુહપુરનો હવેલ કરેલ છે પછી તમે ક્યા આપારે દિગ્મન્તરીય ચારિત્ર અર્થોનો પ્રારભકાલ દોઢેક હજાર વર્ષ પછી માનો છે ? ઉપરાંત દિગ્મન્તર-ચારિત્ર અર્થો નથી હું ? એવો આ કૌનાવળીકુ અનુમાન તમની શલ્યસપ્તિ પ્રકટ નથી કરતી હું ?

બીજા જાન નેમિય સ્મૃતિ એવાએ પ્રાકૃતમાં મહાવોર ચરિત્ર અર્થો છે, તેઓ જતા જાય છે અને આપે પશુ આપણે જાનાવયા સૈન ૧ પરનો મનિકાસ પૃષ્ઠ ૪ ૧ ઉપર તેમને હવેલ કયા સહી અદિ આરે એમને દિગ્મન્તર અર્થોની જગ્યાની દીવા કટલીય અમમનિઆ આ ન્યા લખાણમાં થયેલ એવો એવાય છે જ નિયા બીય છે

માહવુકુ કમાન કાલ ૧ કાળે પ્રાકૃતવાય તરીકે લખ્યું

નથી. જ્યાં જ્યાં શાસ્ત્રોમાં એનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે ત્યાં માહ-
ણકુંડગ્રામ તરીકે જ આવેલો છે અને પં સૌભાગ્યવિજયજી
પણ પોતાની તીર્થમાળામાં 'માહણકુંડગ્રામ' જ લખે છે અને
સાથે લખે છે કે હાલમાં તે ગામ નથી જ વર્તમાનમાં તમે જ
'માહણા'ને માહણકુંડગ્રામ કહો છો અને તેને બ્રાહ્મણ ગ્રામનો
આશ્રય લઈને ક્ષત્રિયકુંડની સાથે ભેગવી ઘો છો તે ક્યાં સુધી
હયિત છે ? અને તમારા માનેલા માહણા તમારા માનેલા
ક્ષત્રિયકુંડથી કઈ દિશામાં છે ? તેનો જગ અભ્યાસ કરી લેશો.

અન્તમાં—મારા આ કાર્યમાં એક યા બીજી રીતે જ
જ મહાનુભાવોએ મદદ કરી છે, તેમને ધન્યવાદ આપવો પણ
નહીં ભૂલી શકું. સૌથી પ્રથમ મહામહિમ ડા. રાજેન્દ્રપ્રસાદજીનો
આભારી છું કે જેઓએ હિન્દીઆવૃત્તિમાં અમુલ્ય અભિપ્રાય
આપી પુસ્તકનો ગૌરવ વધાર્યો છે પ્રેસકોપી કરવામાં
અને પ્રફ્ સુધારવામાં પડિત શ્રીયુત અમૃતલાલ તારાચંદ
દોસી, જરૂરી પુસ્તકો ભેગવવામાં અને બાકીના બધા કાર્યોમાં
નિરતર સહાયતા કરનાર શ્રીયુત કાશીનાથ સગલ, પુસ્તક
છપાવવામાં આર્થિક સહાય કરનાર વેરાવળ નિવાસી ઉદારદિલ
શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રીયુત હરિદાસ સૌભાગ્યચંદ તથા તે તે મહાનુભાવો
અને સસ્થાઓને જેઓએ પુસ્તક લખવામાં તેમજ પુસ્તકો વડે
સહાયતા કરી છે તેમને અતઃકરણથી આશીર્વાદ આપુ છું
તેમજ શ્રીયુત ડૉ. વાસુદેવ શરણ એમ એ. પી એચ ડીને

પણ નહીં બધી સહુ કે સમણે કિન્હી 'વેશાલી' પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપી પુસ્તકની સંપાદન વખતે ઠીકે દોરે.

એ કહેવાની સામ્યેજ બહાર છે કે આ પુસ્તક કિન્હી વેશાલી ના પરિવર્દિત બીજા સંસ્કરણની અવૃત્તિ છે.

માને કુ વાચકોને એ અનુરોધ કરીશ કે તેઓ પુસ્તક વાચતા એ કઈ ત્રુટિ એવે તે મને લખી મોકલે. કથી કુ તેને બીજા આવૃત્તિમાં સુધારી શકુ કુ એ કઈ લખુ છુ તે જ્યુ ત્રુટિ રહિત જ છે એમ કુ નથી માનતો. એટલે મારા લખવામાં એ કઈ રમસનાઓ એવામાં આવે તે તરફ માફ ધ્યાન દોરે કુ તેઓની સૂચનાઓ હપર ખાસ ધ્યાન આપીશ. કાશ્વ કે કુ પણ જગત્સે છુ શાસનની સેવા કરવી માટે. ખમ છે એ લાવનાથી જ મે આ પુસ્તક લખ્યુ છે.

૧ સ્વળ

સેઠ મોખીલાલ લહેરયા
રાખડી જગસો મર્ચન્ટાન શાહ
અધિરી મુબઈ ન ૪૧
સવત્ ૧૪૩૧ શ્રાવણ સુદ પૂર્ણિમા
ખમ સવત્ ૩૬

વિજયેન્દ્રસૂરિ

જે બોલ

દતિદાસ તત્ત્વ મહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રચૂરીશ્વરજી મહારાજ આજે લગભગ ૬૦ વર્ષથી જૈન-શાસન અને જૈન-સાહિત્યની મહાન સેવા કરતા આવ્યા છે સમાજ તેમની આ મહાન સેવાઓથી સુપરિચિત નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે તેનું એક કાણુ એ પણ છે કે તેમની એ સેવાઓને તેઓથીએ પોતાના ગુરુદેવના નામે ચડાવી છે પોતાના મહાન અકિતવને તેમણે ગુરુની સેવામાં જ મમાવી દીધું હતું જગત્ પૂજ્ય શાસ્ત્રવિશારદ મહાત્મા વિજયધર્મ સૂરિજીએ તે વખતે જૈન સમાજના મર્મ ક્ષેત્રોમાં જે અપૂર્વ ક્ષાન્તિ લાવ્યા હતા, અને પાશ્ચાત્યના પ્રકાંડ વિદ્વાનોને જૈનધર્મ પ્રતિ આકર્ષિત અને અનુરાગી મનાવ્યા હતા તેમાં ખાસ પીઠબળ તેમના આ પ્રધાન-શિષ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિજી મહારાજનું જ હતું અને પોતાની બધી શક્તિઓને ગુરુની સેવામાં સમર્પણ કરીને શિષ્ય તરીકેનું એક ઉજ્જવલ ઉદાહરણ તેમણે જગત્ મમક્ષ મૂક્યું છે

અન્તમાં ગુરુદેવની કૃપાથી વર્તમાનમાં પણ શાસનની સેવામાં નિરતર લાગી રહ્યા છે આચાર્યશ્રીજી લગભગ પચાસ વર્ષથી સરથાઓનું પણ કાર્ય કરતા આવ્યા છે અન્તમાં વિગેય લાલનો અભાવ જોઈ ઉદાગીન થઈને માત્ર માહિત્યિક કાર્યમાં જ તેમણે હમણા પોતાનું બધું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કર્યું છે એ દૃષ્ટિથી તેમનું આ પહેલું કાર્ય યશો. પ્રારભમાં એમના હૃદયમાં એ મહાન ઇચ્છા હતી કે ચિવપુરીની સરથા જગત્માં પોતાની યોગ્યતાના કારણે પ્રથમ નબરની સરથા બને પરન્તુ સદાયકોની સમજવાની અશક્તિ, પ્રત્યન્ધકોની અવ્યવસ્થા અને અદ્યપણતાને લીધે આચાર્યશ્રીજીએ પોતાની માવતાને બીજા તરફ વાળીને લગાવી દીધી ખરી રીતે જોવામાં આવે તો આચાર્યશ્રીજીએ સરથાને આગળ લઈ જવા માટે ક્રોધ

પૂજ્યપાદ શાસ્ત્રવિશાળદેવનાયાર્થ શ્રી ધર્મવિજયજીસુરિ, જે ભારત વર્ષના પ્રમુખ વિદ્વાનોમાં છે અને જેઓ જનારસની શ્રી યશોવિજયજી જેન પાઠશાલાના સ્થાપક છે ન કેવળ પોતાના શિષ્ય પણ હગ્ગોવિન્દાસ અને પણ બેચરદાસ દ્વારા જ સારા ગ્રંથો સરતી કિંમતે પ્રકાશિત કરાવી ભારતીય બાપા વિજ્ઞાનની મહાન સેવા કરી રહ્યા છે આપ તેઓ પોતે સ્વયં પણ હેમચન્દ્રાચાર્યની પોતાની જનાવેલો ટીકા સહિત યોગશાસ્ત્રના ઉત્તમ-સરકરણુ જેવા ગ્રંથો પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે અને જેનોની સખ્યતા તેમજ ખાસ કરીને સાહિત્યમાં અનુરાગ રાખનાર યુરોપિયન વિદ્વાનોને હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જે યુરોપમાં મળવા ખીલકુલ અસંભવ માનવામાં આવે છે એ કામ ધણુ જ ઉપયોગી અને દીર્ઘ દૃષ્ટિતાનુ છે એવુ જ એમના મુયોગ્ય પ્રધાન શિષ્ય મુનિ ઇન્દ્રવિજયજી કરે છે હાર્વર્ડ ઓરિયન્ટલ સિરીઝના બારમા ભાગમાં મે આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોનુ મારા ઉપર કેટલુ ઝણુ છે, એ પ્રસન્નતા પૂર્વક બતાવ્યુ છે અને મારુ ભારતવર્ષના કથાનક શાસ્ત્રમાં અન્વેષણ કરતા રહેવુ, તેમજ એ મિદ્ધ કરવુ કે 'ભારત વર્ષ' બરનો પ્રાય બધો જ કથા-માહિત્ય વિભાગ જેનોની કૃતિઓ છે અને જેટલા ગદ્યમાં રચેલા છે, તે બધા એવી સરકૃત બાપામાં લખેલા છે, જે ખરી રીતે બોલી-ચાલીની સરકૃત બાપા હતી. પરંતુ તેની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના સખ ધમા ધણી જ ગેરસમજ ફેલાયેલી છે અને તેના અભ્યાસ તરફ વિદ્વાનો યોગ્ય રીતે ઉપેક્ષા સેવે છે એઓની જ કૃપાનુ કૃપ છે હુ હ મેચા ધન્યવાદ પૂર્વક એ સ્વીકાર કરીશ કે-મારા કાર્ય માટે પરમ આવશ્યક સામગ્રી આજ બે મહા-ત્માઓએ પૂરી પાડી છે'

આ સિવાય સુપ્રસિદ્ધ હિન્દી માસિક પત્રિકા 'મુધા'માં શ્રીયુત કન્નોમલજી એમ એ ચીફમનજી ઘોલપુર રેટ આચાર્યશ્રીના સખધર્મ જે વચનો ઉચ્ચાર્યા હતા તે પણ અમે અહી આપીએ છીએ

૭ અનોદના ચિત્તાનેજો ઉપર દૃષ્ટિપાત (ગુજગતી)

૮ પ્રાચીન જ્ઞાન વર્ણનું સિદ્ધાન્તબોધન (ગુજગતી)

૯ મદાદત્રય ગાન ગદ્યામા (ગુજગતી)

૧૦ મથુરાતો સિદ્ધ પંચ (ગુજગતી)

૧૧ જગત્ત્વ ઓર જન દર્શન (અમૃત-દિન્દો)

૧૨ Reminiscences of Vijay Dharmachara (દિગ્દોષી)

કોશામી, કુમન શી જાનુગલિ (ગોમરેષ્ઠ) વગેરે ઉપર પણ આચાર્યશ્રીજીએ સમય અમય ઉપર જેઓ લખ્યા છે

આ ઉપરાન્ત દિન્દો-ગુજગતીની ઊંચી માસિક પત્રિકાઓમાં પણ આપના મદત્તપૂર્ણ લેખો પ્રકટ થતા ન્હા છે. અત્યારે આપનો બધો સમય સાદિત્વના વેષનમાં તેમજ મનનમાં જ વ્યતીત થાય છે અને આપની દ મેશા એ ભાવના ગદે છે કે દ બીજા પણ સારા સારા ગ્રંથો લખુ અને પ્રમટ કરાવુ

આચાર્યશ્રીજી અત્યારે ૭૮ વર્ષની નીકે ઉમે પહોંચ્યા છે. લગભગ ૩૫ વર્ષોથી એમના મનમાં એક જાવના ધોળાયા કગતી હતી કે આધુનિક જગતને મતોષી રીતે એવું અંતિદાસિક પ્રમાણુ પુરસ્કર ઉત્તમ મદાવીર ચરિત્ર લખુ તે ભાવનાને મનન ગતિ મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની દમજી તેઓએ શરૂઆત કરી છે. તેમની ગ્રંથ નિર્બર શક્તિનું મદાન પ્રમાણુ છે જેમા લગભગ ત્રણ વર્ષ લાગશે તેમના જ એક અંશ રૂપે દિન્દો બીજી અગતિના પરિવારિત અમરજી જે ગુજગતીમા વેશાલી (ખનાદ) ને પ્રદાનિત કરે રહ્યા છીએ એમાં કાવિયકુડના અસલી ગ્યાનની ગુપ્ત ગ્યાપના વેશાલીની પાસે કરવામાં આવી છે. જ્યાં વાચકોને એ સાગે રીતે જણાઇ આવશે કે સાચી પગલુ નિયતિ શું છે ? અને અત કરણ પૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ કે આચાર્યશ્રી લગવાન મદાવીરનું અંદામિક ગ્રંથન-અગ્રિ

ૐ

॥ જગત્પૂજ્ય-શાસ્ત્રવિશારદ-શ્રીવિજયધર્મસૂરિગુરુમ્યા નમઃ ॥

વૈશાલી

વૈશાલી અથવા વૈશાલી એ ધણુ જ જૂનુ શહેર છે. એની સાથે ભારતના સિન્ન સિન્ન ધર્મોના ઊંડો સંબંધ છે. ભગવાન્ મહાવીરસ્વામીના 'વૈશાલિક' નામ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમનો આ નગરની સાથે ખાસ સંબંધ હતો અને તેમની જન્મભૂમિ કુડપુર (ક્ષત્રિયકુડ) આની જ પાસે હતી તેથી અહીં એમની સ્થિતિ વગેરેના સંબંધમાં વિચાર કરીએ છીએ

આર્યક્ષેત્ર

આર્યાવર્ત અથવા મધ્યદેશ જૈનો, ખૌંહો અને વૈદિકોની દૃષ્ટિથી કયો હતો ? આ ત્રણેય ધર્મોના અનુસારે તેમના શાસ્ત્રોમાં એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે

ક. જૈન દૃષ્ટિએ

પૃહત્ ૪૯૫-સૂત્ર વૃત્તિ સહિત, વિભાગ ૩, પૃષ્ઠ ૯૧૩ (સ પાદક-આગમ પ્રભાકર મુનિરાજશ્રી પ્રણયવિજયજી) માં

૧૧ સૌરાષ્ટ્ર	દ્વારવતી
૧૨ વિદેહ	મિથિલા
૧૩ વત્સ	કૌશામ્બી
૧૪ શાંડિલ્ય	નન્દિપુર
૧૫ મલય	ભદિલપુર
૧૬ મત્સ્ય	વૈરાટ
૧૭ અત્સ્ય (અચ્છ)	વરુણા
૧૮ દશાર્ણ્ય	મૃતિકાવતી
૧૯ ચૈદિ	શુકિતમતી
૨૦ સિન્ધુ-સૌવીર	વીતભય
૨૧ શૂરસેન	મથુરા
૨૨ ભગી	પાવા

તેમનું આ માનવું યથાર્થ નથી તેઓ નાગોરને નાગપુરનું
 વાચક માનીને અને અહિચ્છત્રાને પણ તે જ અર્થ થવાથી
 આ સમાનાર્થક દૃષ્ટિથી બંનેને એક માને છે, પરંતુ
 સમાનાર્થકને કારણે કોઈ વસ્તુ એક નથી થઈ શકતી

અમે કુરુ-જગલનું જે સ્થાન બતાવ્યું છે તે રામા-
 યણના અયોધ્યાકાંડના ૬૮ મા સર્ગના ૧૩ મા શ્લોકમાં,
 મહાભારતના આદિ પર્વના ૧૦૯ મા સર્ગના ૧ તથા ૨૪મા
 શ્લોકમાં તથા વનપર્વના ૧૦ મા સર્ગના ૧૧ મા શ્લોકમાં
 અને ૫ મા સર્ગના ત્રીજા શ્લોકમાં આવ્યું છે

આર્થિક અને તેમની રાજધાનીઓ આ પ્રમાણે જતાવવામાં આવી છે

આર્થિક દેશ	રાજધાની
૧ મમ્બ	રાજકુટ
૨ અમ	અમ્બા
૩ વમ	તામિલિમિ
૪ કલિમ	કલિમપુર
૫ કારી	વારાણસી
૬ દેશલ	સાકેત
૭ કુરુ	મલ્લપુર (હસ્તિનાપુર)
૮ કુશ્યન	શૌરિક (શૌરિપુર)
૯ પાચાલ	કાપિલ્થ
૧ જમલ (ભમલ)	અદિચ્છત્રા

૧ જમલ દેશનો ભલે છે જ વલ્લભ વસેલું નમર ભલપ મ્બાન (Vijaya Land), તે જે દેશની સમીપમાં આવતું તે નમ્બી મોહાતું, જેમ કુરુ-ભમલ છે માટે જમલ ઉત્તર પાચાલ દેશ અને મલ્લાની વચમાં કુરુ-ભમલ નમ્બે દેશ વસેલો હતો અને તેમાં કામ્યક નામનું રાજ હતું કુરુદેશ તથા ભાગમા વહેવાનેથી હતો- કુરુ, કુરુક્ષેત્ર અને કુરુ ભમલ મહાસાગર પ્રમાણે 'અદિચ્છત્રા ઉત્તર પાચાલની રાજધાની હતી કેટલાક અદિચ્છત્રપુર ભલપ અદિચ્છત્રાન વામમા નામોર (નમપુર) માને છે. પરંતુ

क्षेत्रनी भर्थादा नीचे प्रमाणे हती

“ कप्पइ निगंघाण वा निगंघीण वा पुरत्थिमेण जाव अंगमगहाओ एत्तए, दक्खिणेणं जाव कोमम्भीओ, पच्चत्थिमेणं जाव धूणाविसयाओ, उत्तरेण जाव कुणालाविसयाओ एतए । एताव ताव कप्पइ । एताव ताव आरिए खेते । गो से कप्पइ एत्तो वाहिं । तेण परं जत्थ नाण-दंमण चग्गिंताहं उस्म-प्यंति चि वेमि ॥५०॥

—बृहत्कल्पसूत्रवृत्तिसहित, विभाग ३, पृष्ठ ९०५-६,

अस्य व्याख्या-कल्पते निर्ग्रन्थाना वा निर्ग्रन्थीनां पूर्वस्या दिशि यावदङ्ग-मगधान् । ‘ एतुं ’ विहर्तुम् । अङ्गा नाम चम्पाप्रतिवद्धो जनपदः । मगधा राजगृहप्रतिवद्धो देशः । दक्षिणस्या दिशि यावत् कौशाम्भीमेतुम् । प्रनीच्यां दिशि स्थूणाविषयं यावदेतुम् । उत्तरस्या दिशि कुणालाविषयं यावदेतुम् । सूत्रे पूर्वदक्षिणादिपदेभ्यस्तृतीयानिर्देशो लिङ्गव्यत्ययश्च प्राकृतत्वात् । एतावत् तावत् क्षेत्रमवधीकृत्य विहर्तुं कल्पते । कुतः । इत्याह एतावत् तावद् यस्मादार्यं क्षेत्रम् । नो “ से ” तस्य निर्ग्रन्थस्य निर्ग्रन्थ्या वा कल्पते ‘ अतः ’ एवंचिधाद् आर्यक्षेत्राद् बहिर्विहर्तुम् । “ ततः पर ” बहिर्देशेषु अपि सम्प्रतिनृपतिकालादारभ्य यत्र ज्ञान-दर्शन-चारित्र्याणि ‘ उत्सर्पन्ति ’ स्फातिमासादयन्ति तत्र विहर्तव्यम् । ‘ इति ’ परिसमाप्तौ । ब्रवीमि इति तीर्थकर-गणधरोपदेशेन, न तु स्वमनीषिकयेति सूत्रार्थः ।

—बृहत्कल्पसूत्रवृत्तिसहित विभाग ३, पृष्ठ ९०७,

૨૩ વન	મામપુરી
૨૪ ડુંગર	માવની
૨૫ ઘ	કાંદિવર્ધ
૨૫૭ ૩૬૫ અઢ રેશ	એનવિકા

આ ૨૫૭ આજરેશ કાવમનુ ઠે આમે હાલેન પ્રથમનુ
 સુવ સુવ ના મની ૩૬૫ પ્રથમ આમ પ્રથમન આગેદાર વગેરેન
 ૫૫ અને અનવની સુવન ૧૪મા સનકનુ સુવ ૫૫૪ન
 ૫૫ ૧ જાન ૧૪૫૫ ઠે, કિમન નમ આ ઠે —
 ૧ ના ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦
 (૫૦) ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
 ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦
 ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

નિગમો, તસ્મ અપરેન મહાસાલા, તતો પરં પચ્ચન્તિમા જનપદા
 ઓરતો, મજ્ઞે પુવ્વદક્ષિણાય દિમાય સલલવતી નામ નદી,
 તતો પર પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓરતો મજ્ઞે, દક્ષિણાય દિસાય
 સેતકણ્ણિક નામ નિગમો, તતો પર પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓરતો
 મજ્ઞે, પચ્છિમાય દિસાય થૂન નામ બ્રાહ્મણગામો, તતો પરં
 પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓગતો મજ્ઞે, ઉત્તરાય દિસાય ઉમીગ્ધજો
 નામ પવ્વતો, તતો પરં પચ્ચન્તિમા જનપદા ઓરતો મજ્ઞેતિ एवं
 વિનયે વુત્તો પદેસો ।

—જાતકટ્ટકથા—ભારતીયજ્ઞાનપીઠકાશી દ્વારા પ્રકાશિત, પૃષ્ઠ ૩૯

૩—મધ્યદેશની પૂર્વદિશામાં કંજ ગણ (વર્તમાન કંકળેશ્વર,
 જિલ્લો સથાલપરગણુ (વિહાર) નામનું મોટું ગામ
 છે તેની આગળ મોટું શાલવૃક્ષોનું વન છે, અને પછી આગળ
 સીમાન્ત દેશો વચ્ચે સલલવતી (વર્તમાન સિલઈ નદી,
 હજારીબાગ અને મેદનીપુર જિલ્લો) નામની નદી છે તેની
 આગળ સીમાન્ત દેશો છે દક્ષિણ-દિશામાં સેતકણ્ણિક
 નામનો કસ્ટો છે તેની પાછળ સીમાન્ત દેશો છે પશ્ચિમ
 દિશામાં થૂન (થાનેસર) નામના ગ્રામણ્યોનું ગામ છે, તેની
 પછી સીમાન્ત દેશો છે ઉત્તર દિશામાં ઉશીરધ્વજ નામક
 પર્વત છે; તેના પછી સીમાન્ત દેશો છે

—ઔદયર્થા પૃષ્ઠ ૧

આ ઉપર બતાવેલા ઔદ્યોના મધ્યદેશમાં ૧૬ મહાજન
 પદ હતા તે આ છે —

ઉપરના પાઠના આધારે આર્ષસિત્ર પૂર્વરિશામાં મગધ અને અ. ૧ની સીમા સુધી, દક્ષિણમાં ઠોચામ્બીની સીમા સુધી, પશ્ચિમમાં સ્વર્ણ (કુસીન) ની સીમા સુધી અને ઉત્તરમાં કુણાઠદેવની સીમા સુધી હતો. આ જ આર્ષસિત્રમાં સાધુઓને અને સાધ્વીઓને વિદ્યાર કરવાનો આદેશ હતો.

૩—જોદ્ધાની માન્યતા પ્રમાણે મધ્યદેશ નીચે પ્રમાણે હતો.

The boundary of the Maddham Mahadham-dham is in the Mahavagga (Vol. 4 P. P. 12-13) only is described as having extended in the East to the town of Chapungala beyond which is the town of Mahadham the south east to the town of Mahadham (Sarnath) the south to the town of Mahadham the west to the Brahman district of Thana in the north to the Uthdham mountain.

—Geography of India, Maddham Page 1-2

મહાવગ્ગના અનુસારે મધ્યદેશ પૂર્વરિશામાં કલિંગ સુધી, દક્ષિણ પૂર્વ (આમોવ) માં સસલવતી (સસલતી) સુધી દક્ષિણમાં સનઠવિષ્ણુ સુધી, પશ્ચિમમાં ગુનના ગ્રામસુ પ્રદેશ (કુસીન) સુધી અને ઉત્તરમાં ઉચીરખા પર્વત સુધી હતો.

૨ મન્નિમણેસો નામ ગુરભિમણિસાપ ક્ષાપ્પે નામ

૨ મનુષ્યે મધ્યદેશનુ પ્રમાણ ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી,
દક્ષિણમાં વિન્ધ્ય સુધી, પશ્ચિમમાં વિનશન સુધી અને પૂર્વમાં
પ્રયાગ સુધી બતાવ્યું છે

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યં યત્પ્રાગ્વિનશનાદપિ ।

પ્રત્યગેવ પ્રયાગાચ્ચ મધ્યદેશઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

—મનુસ્મૃતિ ૨-૨૧

૩ પૃથ્વિસંહિતાના ૧૪ મા અધ્યાયમાં મધ્યદેશની અંદર
નીચેના પ્રદેશો બતાવ્યા છે

મદ્રારિમેદમાણ્ડવ્યમાલ્વનીપોઞ્જિહાનમકૂલ્યાતા ।

મરુત્ત્વત્મઘોષયામૃનસારસ્વતમત્સ્યમાધ્યમિક્તાઃ ॥૨॥

માથુરકોષધ્યોતિપદ્મર્માગ્ન્યાનિ શૃંગેસેનાશ્ચ ।

ગૌરગ્રીવોદ્દેહિકૃષાણ્ડુગુડાશ્ચત્યપાશ્ચાલાઃ ॥૩॥

સાકેતકલ્લકુલકાલકોટિકુકુરાશ્ચ પારિયાત્રનગઃ ।

ઔદુમ્બરકાપિષ્ઠલગજાહ્વયાશ્ચેતિ મધ્યમિદમ્ ॥૪॥

અર્થાત્—મદ્ર, અરિમેદ, માડવ્ય, સાલ્વ, નીપ, ઉજ્જિહાન,
સંખ્યાત મરુ, વત્સ, ગોપ, યમુના અને સગરવતીને લગતો પ્રદેશ,
મત્સ્ય, માધ્યમિક, મથુરા, ઉપજ્યોતિપ, ધર્માગ્ન્ય, શૃંગેસેન,
ગૌરગ્રીવ, ઉદ્દેહિક, પાઠુ, ગુડ, અશ્વત્ય, પાચાત્ર, સાકેત, કલ્લ,
કુરુ, કાલકોટિ, કુકુર, પારિયાત્રપર્વત, ઔદુમ્બર, કાપિષ્ઠલ
અને હસ્તિનાગ્ર

૧ ઠમ્બી	૯ કુરુ
૨ ઘેશઘ	૧૦ પૂર્વાઘ
૩ અમ	૧૧ મચ્છ (મત્સ્ય)
૪ મમ્મ	૧૨ સુરસેન
૫ વત્થ	૧૩ અસ્સક (અરમક)
૬ મહવ	૧૪ અવત્તી
૭ ચેતિય (ચેટ્ટી)	૧૫ અન્ધાર
૮ વસ (વત્ત)	૧૬ કપેશ

૫૮ વૈદિક ગ્રંથોના અનુસારે મધ્યદેશ અથવા આર્યાવર્ત
ની કી પ્રમાણે હતો.

1. 1. 1. Harinavatra or Haridhaya, Ary-
or country of the Aryas (which
is identical with the country later
described as lying
to the north of the river Saraswati
the habitation of
the Harin (identified in tract somewhere
near the mouth of Paropatra and to
the north of Harinavatra
ph. 1. 1. 1. Haridhaya Page 1.

અર્થાત્ — આર્યાવર્ત અથવા મધ્યદેશ સરસ્વતીના
પૂર્વ સુધી કાનક વનના પશ્ચિમ સુધી, પારિપાત્તના ઉત્તર સુધી
અને િમાલ્યના ઘસિત સુધી ફેલાયેલો હતો.

૨ મનુષ્યે મધ્યદેશનુ પ્રમાણ ઉત્તરમા હિમાલય સુધી,
દક્ષિણમાં વિનંચ સુંરી, પશ્ચિમમાં વિનશન સુંરી અને પૂર્વમાં
પ્રયાગ સુધી બતાવ્યું છે

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યં યત્પ્રાગ્વિનશનાદપિ ।

પ્રત્યગેત્ર પ્રયાગાન્ન મધ્યદેશઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

—મનુસ્મૃતિ ૨-૨૧

૩ બૃહત્સહિતાના ૧૪ મા અધ્યાયમા મધ્યદેશની અંદર
નીચેના પ્રદેશો બતાવ્યા છે

મદ્રારિમેદમાણ્ડવ્યમાલ્વનીપોઞ્જિહાનમક્ષ્યાતા ।

મરુવત્મધોપયામૃનસારસ્વતમત્સ્યમાધ્યમિક્તાઃ ॥૨॥

માથુરકોષ્ઠ્યોતિપર્વર્મારણ્યાનિ શૂરસેનાશ્ચ ।

ગૌરગ્રીવોદ્દેહિકપાણ્ડુગુડાશ્ચત્થપાશ્ચાલાઃ ॥૩॥

સાકેતકલ્લકુરુકાલકોટિકુકુરાશ્ચ પારિયાત્રનગઃ ।

ઔદુમ્બરકાપિષ્ઠલગજાહ્વયાથેતિ મધ્યમિદમ્ ॥૪॥

અર્થાત્—મદ્ર, અરિમેદ, માંડવ્ય, સાલ્વ, નીપ, ઉજ્જિહાન,
સંખ્યાત મરુ, વત્સ, ઘોષ, યમુના અને સગરવતીને લગતો પ્રદેશ,
મત્સ્ય, માધ્યમિક, મથુરા, ઉપજ્યોતિપ, ધર્માગણ્ય, શૂરસેન,
ગૌરગ્રીવ, ઉદ્દેહિક, પાંડુ, ગુડ, અશ્વત્થ, પાચાત્ર, સાકેત, કલ્ક,
કુરુ, કાલકોટિ, કુકુર, પારિયાત્રપર્વત, ઔદુમ્બર, કાપિષ્ઠલ
અને હસ્તિનાપુર

વિદેહ

આ મધ્યદેશ અથવા આર્યાવન મંદ વિદેહ નામનો પ્રંત હોય તેનો ઉત્તરેન કુપર કસવામાં આવ્યો છે આના સુભષેર્મ સેન, બીર અને વહિક મન્યોર્મ પશુ લખ્યુ છે.

૪- સૌન ખાન્યના પ્રમાણે વિદેહ નામનો બનપર (દેશ) હોય અને તેની ગણપતી મિષિલા^૧ હતી.

૧- નૃસ યાગદે શામ પુષ્પદેસ વિદેહા નામ કવચરજો, સંવદ કાપ સંમિદુષ્પિદવો સિ યજ્ઞાઃ । કસ્ય વદમેદં મદુર્યવસુક કસમારાન્નયામિ કપત્તીશ્યામિ ર્મિનિ । વરિયા વ વિરિ હયામિ દુદમિદ્યામિ વાયસં ચ દુદ્રતિ । વપ વપ વાસીદુત્ત સ્નાયનદ્રશા ગ્ર મજ્જાદગા વાગયજ્ઞાસ વિ સક્ષપમાસકિ સાપ્યા પ્રયગમમ્થનમમ્થપ્રચ્છન્તિ મિડ્યા વ ક્યા । ઉગ્ય મિદ્ધિયમિમનમિદ્ધા મિદ્ધિલા નામ નપરી દુમ્બા । સંપર્ષ જાગ્નિ વનિદ્ધા । વપાવ જાગ્દુરે કવચમહારાપમ્થ પાડ્યો કવચમ્થ નિરામદુષ્પ વપાપુર વદુઃ ।

—વિરિકતીવચ્ચન ગુરુ ૧૧

૧ આ જ નવરીમા મજ્જિનાથે જમવાન કી નમિયાથ જનવ ન અહિન મજ્જપર અને નમિ નામના પ્રયોગકુદ આદિ વપરા છે અહીં જમવાન મહત્તીરવપામીને ૬ વેપાસાં આ. ૬૧૧

અર્થાત્—આજ ભારતવર્ષમાં પૂર્વદેશમાં વિદેહ નામનો દેશ છે જે ગ્રન્થકારના સમયમાં તિરહુતના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. જ્યાં પ્રત્યેક ઘરમાં મીઠા સુંદર કૂત્રોના ભારથી નમેલા કુળના વનો દેખાય છે મુસાફરો દૂધમાં પકાવેલા પાંચા અને ખીરને ખાય છે સ્થાને સ્થાને મીઠા પાણીવાળી વાવડીઓ, કૂઆઓ, તળાવો અને નદીઓ છે સામાન્ય માણસો પણ સરકૃત-ભાષામાં દક્ષ છે અને અનેક પ્રશસ્ત આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોમાં નિપુણ છે ત્યાં અનેક ઋદ્ધિઓથી સમૃદ્ધ એવી મિથિલા નામની નગરી છે અત્યારે ‘જગઈ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે એની પાસે જનક મહારાજના બાઈ કનકનુ નિવાસ-સ્થાન કનકીપુર છે

૨-‘મિદિલ વિદેહા ય’-મિથિલાનગરી વિદેહાજનપદઃ ।

—પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ સહિત, પૃષ્ઠ ૪૪૬

એજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, સૂત્રકૃતાંગ ટીકા, ત્રિષષ્ટિ શક્તાકા પુરુષ ચરિત્ર-પર્વ-૨ ઈત્યાદિમાં વિદેહ દેશનો ઉલ્લેખ મળે છે

ખ-બૌદ્ધ ગ્રન્થો પ્રમાણે વિદ્વાનોએ વિદેહના સખધમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકાશ પાડ્યો છે

૧-વિદેહ દેશ ૩૦૦ ચોજન વિસ્તારવાળો અને એની રાજધાની મિથિલા સાત ચોજન વિસ્તારવાળી હતી એ વિદેહ દેશમાં ૧૬૦૦૦ ગામો, ૧૬૦૦૦ ઠાઠારો અને

૧૬ • નામનારી એકરીઆ હતી. મિથિલાથી એ પા સુધી એક સડક હતી, એની લગભગ સડક પેશન હતી. વિદેહને પદ એ કાચી અને હાથે નામના બે રેસો હતા.

બુદ્ધો-મધ્યમ બ્લોક (૪૦૬) બાજુના પાદ-૩
પૃષ્ઠ ૨ ૮ નંબર Dictionary of Pali proper names
Part II Page 635 & 879

Mithila was the Capital of the Videhas and is celebrated the Epic as the land of King Janaka. At the time of Buddha the Videha country was one of the eight constituent principalities in the Vajjia confederacy of those eight principalities of the Lokavart of Vessali and the Videha of Mithila were however the most important.

— Geography of Early Buddhism. Page 30

અર્થાત્—મિથિલા વિદેહની રાજ્યાની હતી. પદાત્મ્ય બુદ્ધના સમયમાં વાલ્મીકિના આઠ પ્રભુ સંયોગની તે એક હતી. બ-વેદિક એ સૌમા.

૧ સત સ્વિ બ્રાહ્મણના સ્વિમ કાંદ [૪મ , ૧ આ.] ના અનુસારે વિદેહ નામ એટલા મારે સદ્યુકે આને વિદેહ માયને' વમાન્ય હતું.

1 The videhas are mentioned in the Brahmana portion of the vedas as people in very adva-

“ સહોવાચ । વિદેહો માયવ ક્વાહં ભવાનીત્યત એવ હે
પ્રાચીન ભુવનમિદિ હોવાચ । મૈષા તર્હિ કોશલવિદેહાનાં મર્યાદા
તેહિ માયવાઃ ૧૧૭।

(૨) શક્તિ સંગમ—તંત્રમાં લખ્યું છે કે—

ગણ્ડકીતીરમારમ્ય ચમ્પારણ્યાન્તકં શિવે ।

વિદેહમૃઃ સમારૂપાતા તીરમુવત્યામિધો મનુઃ ॥

ગંડકી નદીથી લઈને ચમ્પારણ્ય સુધીનો પ્રદેશ વિદેહ
અથવા તીરશુક્તિ [તિરહુત] નામથી પ્રસિદ્ધ છે

nced stage of civilisation The part of the country
where they lived appears to have been known
by the name of Videha even in the still more
ancient times of the Samhitas, for the Yajurveda
Samhitas mention the cows of Videha which
appear to have been particularly, famous in
ancient India

—Tribes in Ancient India Page 235

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વિદેહોને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતામાં
શ્રેષ્ઠ માનવામાં ગણ્યા છે વિદેહ નામ સહિતાઓ કરતાં પણ
પ્રદેશોનું જણાય છે. કારણ કે યજુર્વેદ સહિતામાં વિદેહની
ગાયેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, જે કે પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વિગેષરૂપે
પ્રસિદ્ધ હતી

૩ બુદ્ધવિષ્ણુપુરાણના મિથિલા ખરખાં નખિએ મ્હે
છે નેમા પાસાશર અને મેમનના સવાઈમાં વેદેલી તથા મિથિ
લાગુ નહીં ન છે

વપા તુ મિથિલા રાઘવન વિષ્ણુસાધુઝ્યકારિણી ।
વરદી તુ સ્વયં વમ્માત્ સહ્યઃ પ્રતિવિમોચિની ॥

બીજી પદ્ય—

ગજાદિમહતોર્વમ્પે નર્દત્વચ્છદ્યામ્ભરે ।
તરદ્યક્ષિગિતિ ક્ષ્યાતા વેદ્યઃ પરમપાક્ષનઃ ॥
દ્યૌશિક્ષો તુ સમાગમ્ય ગમ્યદીપધિગમ્ય દૈ ।
યોજનાનિ ક્ષુરિંદ્યન્ ક્ષ્યાપામઃ પરિકીર્ષિતા ॥
મગ્ગાપ્રવાહમારમ્ય વાચદૈમવત્ત વનદ્ ।
ચિન્તારઃ પોદ્ધઃ પ્રોક્તો વેદ્યસ્ય ક્ષુલ્લનમ્મ ॥
મિથિલા નામ નગરી તત્રાસ્ત સોદ્ધવિષ્ણુતા ।
વજ્રમિદા કારણ કુખ્યા ચિક્ષ્યાતા જગત્પ્રિયૈ સ

આ લોકાના અર્થે નમાણે વિદેહના પૂર્વમાં કીર્તિપ્રી
(અથવાકાસનુ કાશી) પશ્ચિમમાં ગદહી, દક્ષિણમાં ગચ્છ અને
જનરમા દ્વિમાસથ કુવદિયાથી રૂચિમની તરફ ૧૮
માસ (૨૪ મેઝન) અને જન દિયાથી દક્ષિણની તરફ ૧૨૫
માઈલ [૧૬ મેઝન] છે આ નરજુલિ અથવા વિદેહમાં મિથિલા
નગરની નમરી ૬

૪ આજ પૃથ્વિવિષ્ણુ પુરાણના મિથિલાખ ઉમાં મિથિલાના
બાર નામો ગણાવ્યા છે.

મિથિલા તૈરશ્ચુક્તિશ્ચ, વૈદેહી નૈમિશ્ચાનનમ્ ।
જ્ઞાનશીલં કૃપાપીઠ, સ્વર્ણલાઙ્ગલપદ્ધતિઃ ॥
જાનકી જન્મભૂમિશ્ચ, નિરપેક્ષા વિકલ્મપા ।
રામાનન્દઋટી, વિશ્વભાવની નિત્યમજ્જલા ॥

इति द्वादश नामानि मिथिलायाः ॥
सदा भुवनसम्पन्नो नदी तीरेषु संस्थितः ।
तीरेषु भुक्तियोगेन तैश्चुक्तिरिति स्मृतः ॥

નદીના ઠાઠા ઉપર આવેલ હોવાથી આ પ્રાન્ત (શુક્તિ)નુ
નામ 'તીરશુક્તિ' ગણવામાં આવ્યું છે જેનુ આધુનિક રૂપ
'તિરહુત' છે આનાં બાર નામો ઉપર ગણાવવામાં આવ્યા છે

(૫) ગજ્ઞાયાઃ ઉત્તરતઃ વિદેહદેશ । દેશોઽય વેદોપનિષત્પુ-
રાણીયમાનાના જનકાના રાજ્યમ્ । અસ્યૈવ નામાન્તરં મિથિ-
લા । રાજ્યસ્ય રાજધાન્યા અપિ મિથિલૈવ નામધેયં વશૂવ ।
સમ્પતિ નેપાલદેશસન્નિકૃષ્ટા જનકપુરી નામ નગરી જનકાનાં
રાજધાની સમ્માવ્યતે । મિથિલાનામ્ના નૃપતિના સ્થાપિત
મિથિલારાજ્યમિતિ પુરાણાનિ કથયન્તિ ।

—ભારત-ભૂગોળ પૃષ્ઠ ૩૭

અર્થાત-ગંગાના ઉત્તરમાં વિદેહ દેશ છે આનુ જ બીજું
નામ મિથિલા છે આની રાજધાની પણ મિથિલા હતી હાલની

૩ ગદાકવિષ્ણુપુરાણના મિથિલા ખંડમાં નીચેના શ્લોક
ઉ. નેમા પાસણર અને યેનપના સવાઈમાં દેવેલી તથા મિથિ-
લાનું જણવું છે

एषा तु मिथिला राजन विष्णुमायुज्यकारिणी ।
वदही तु स्वर्षे यस्याहं सङ्गत् प्रस्थिषिषोषिनी ॥

બીજું પદ્ય—

गङ्गाहिमवशोर्यस्य नदीपञ्चदशाम्बरे ।
तरुतिगिति स्यात्ता देवः परमपावनः ॥
कोटिर्द्धि तु समारम्य गन्धकीपविगम्य वै ।
पात्रनामि क्षुतिर्द्धि व्यापामः परिकीर्तितः ॥
गङ्गाप्रवाहमात्म्य पात्रद्वैमवत वनम् ।
बिम्बार पोदयः प्रोक्तो देवस्य कृष्णनन्दन । ॥
मिथिला नाम नगरी तत्राम्ने सोडविभुता ।
पञ्चभिः कार्त्तभिः पुष्पा विख्याता सगर्वावसे ॥

આ શ્લોકના અર્થ પ્રમાણે વિદેહના પૂર્વમાં કોટિલી
(આજકાલનું કાશી) પશ્ચિમમાં ગદાલી, હસ્તિનામાં ગંગા અને
હવે મા દિમાસવ છે. પૂર્વદિશાથી પશ્ચિમની તરફ ૧૮
માઈલ (૨૪ યોજન) અને ઉત્તરદિશાથી હસ્તિનાની તરફ ૧૨૫
માઈલ [૧૧ યોજન] છે. આ નરશક્તિ અથવા વિદેહમાં મિથિલા
નામની નગરી છે

દેખોમાં એક ઠેકાણે ' સ્તુતિ ' શબ્દ વાપરેલો છે, જોનો અર્થ પણ પ્રકરણ પ્રમાણે જોતા સ્તુતિનો અર્થ પ્રાન્ત થાય છે મતલબ કે આર્યાવર્તનો એક પ્રાન્ત વિદેહ હતો, અને તે પ્રાન્તની રાજધાની મિથિલા હતી.

वैशाखी

આ વિદેહ દેશની રાજધાની પાછળથી મિથિલામાંથી બદલાઈને વૈશાલીમાં ગઈ હતી વૈશાલીના સમ્બન્ધમાં ત્રણ મુખ્ય ધર્મોની આન્યતા નીચે પ્રમાણે હતી:

੬ ਯੌਂਗੁ ਹਯਿਕੇ।੨

1 The Vajjis, like the Licchavis, are often associated with the city of Vesali which was not only the Capital of the Licchavi clan, but also the metropolis of the entire confederacy. A Buddhist tradition quoted by Rockhill (Life of the Buddha, P 62) mentions the city of Vesali as consisting of three districts. these districts were probably at one time the seats of three different clans.

—G of Early Buddhism Page 12

અર્થાત્-વૈશાલી કેવલ સિદ્ધવિગ્નાની જ રાજધાની ન હતી, પરંતુ સંપૂર્ણ વચ્ચેસ ધોની રાજધાની હતી, વૈશાલીમાં ત્રણ ગઢા હતા.

બનકપુરી એજ પ્રચીન રાજ્યાની હતી. પુરાણોમાં કહ્યું છે કે—મિથિલા નામના રાજાએ આ મિથિલા રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી.

૬ ભવિષ્યપુરાણ પ્રમાણે નિમિત્ત પુત્ર મિથિએ મિથિલા નામની વસતી કરી.

નિમઃ પુત્રસ્તુ તૃતીય મિથિર્નામ મહાત્મ સ્મૃતઃ ।

ર્ષ્ય દુશ્સરસૈયેન તૈન્મૃતમ્ય પાર્યતઃ ॥

નિર્મિતં મ્હોષનામ્ના ચ મિથિલાપુત્રપત્ન્ય ।

પુત્રીવ્રતનમામર્ષ્યાઙ્ગનકાઃ સ ચ હીરિતઃ ॥

મીમંસ ભાગવતમાં નિમિત્ત પુત્ર બનકે મિથિલા અવન્ટ વિદેહ વમાબ્ધ્યો કલ્પાય છે

ઘરાજકમય તુષાં મન્યમાના મહર્ષયઃ ।

દર્શં મમન્યુઃ સ્વ નિમેઃ કુમારઃ સમગ્રાયત ॥

ગ્રન્થના ગ્રન્થકા સોઽપ્યુર્ષિરેતસ્તુ વિરેદયા ।

મિથિલા મયના ગ્રામો મિથિલા યેન નિર્મિતા ॥

કપ ના ઉદરલેખી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિદેહ નામનો એક પ્રાન્ત હતો. એના બાર નામોમાં તીરહતિ પણ એક નામ છે બુકિનો અર્થ થાય છે પ્રાન્ત. હતિ રાખનો પ્રાન્ત અર્થ એક તો ઉપર આપેલા શબ્દો મહત્તવના સ્થેત કથી નકલ થાય છે અને બીજી ઉદાહરણ—ગુપ્તમહાવીર મિથા-

લેખોમાં એક ઠેકાણે ' સ્થિતિ ' શબ્દ વાપરેલો છે, જનો અર્થ પણ પ્રકરણ પ્રમાણે જોતા સ્થિતિનો અર્થ પ્રાન્ત થાય છે મતલબ કે આર્યાવર્તનો એક પ્રાન્ત વિદેહ હતો, અને તે પ્રાન્તની રાજધાની મિથિલા હતી

વૈશાલી

આ વિદેહ દેશની રાજધાની પાછળથી મિથિલામાંથી બદલાઈને વૈશાલીમાં ગઈ હતી વૈશાલીના સમ્બન્ધમાં ત્રણ મુખ્ય ધર્મોની માન્યતા નીચે પ્રમાણે હતી:

૬ બૌદ્ધ દષ્ટિકોણ

1 The Vajjis, like the Licchavis, are often associated with the city of Vesali which was not only the Capital of the Licchavi clan, but also the metropolis of the entire confederacy ' A Buddhist tradition quoted by Rockhill (Life of the Buddha, P 62) mentions the city of Vesali as consisting of three districts. these districts were probably at one time the seats of three different clans

—G of Early Buddhism Page 12

અર્થાત્-વૈશાલી કેવલ લિચ્છવિઓની જ રાજધાની ન હતી, પરંતુ સંપૂર્ણ વજ્જસઘની રાજધાની હતી. વૈશાલીમાં ત્રણ ગઢ હતા

મહાન્દ્ર પ્રમણ્ણ મદિ અમે અહીંથી 'અવકરુ-અર્ધ' (આસનિ સ્થાપીક કાચી) એક રણુ અવક' પૂઠ ૩૬૧૧ુ ઉદરુ આપીએ ખીએ. "વેદાસ્થિનગરં વાકુલગાકુલન્દરે સીદિ વદારેદિ પરિવિલસ સીસુ યનેસુ ગોપુસ્થાસકોદુરુપુરં ।"

અર્ધાન્- વેદાલી નગરમાં જન્મે માર્કે (વાકુલગાકુલ) પછી એક એક મક હતો અને તેમાં મલુ સ્થાને ઉપર અમાસીએ મહિન પ્રવેશદાર ખોલ્યાં હતાં આવી જ રીતે, સોમ હમ અતક' પૂઠ ૨૮૩માં પણ લખ્યું છે એમકે—

‘વેદાસ્થિનં રિગં વાકુલગાકુલન્દરે.....’

Ajatasattu is called Vedehiputto or Vadehiputta goes to show that king Bimbisara established matrimonial alliance with the Licchavis by marrying Licchavi princess

— G. of Early Buddhism page-15

અજાતશત્રુને વેદીપુત્ર કહેવામાં આવે છે એથી ૨૫૪ છે કે નિમ્મિસારે (મલિકે) શિવજીની સબકુમારી સાથે લગ્ન કરીને શિવજીવિમ્મો સાથે વવાદિક સન્નિ-સન્ન ૫ ખાંધે હતો

૧ વિદે હતો મગ ક ૧૪ બનક મલુ કાચી હતો અને એક કન્યા ઉપર મલક કાર કરવાને કારણે પ્રખચિ તેને ખારી નાખ્યો હતો. પણ કરીને કમલ વિદેહનો ઉકલો રાખ હતો પ્રાચ તેની કન્યા પછી જ ત્યાં રાજસાગરો અત અજી મલે

અને સંધ-ગાન્ય સ્થાપિત થયું. સાતમી- છઠ્ઠી ગતારિદ ઈ. ૫.
 માં વિદેદની પાટોશમાં વંશાવીમા પશુ સંધ ગાન્ય દત્ત; ત્યાં
 સિમ્હની લોકો રહેતા હતા. વિદેદો અને સિમ્હનીઓના બુદ્ધ
 બુદ્ધ સયો આપસમા મળીને એક જ સંધ કે ગાન્યે બની
 ગયા હતા અને તેનું નામ વૃજિ (કે વર્જિ) ગમ્ય દત્ત.
 આખા વૃજિસપતી ગમ્યવાની પગ વંશાવી જ હતી. એની ચાર
 તરફ ત્રણ ગઢ હતા. જેમા ઠેકાણે ઠેકાણે મોટા મોટા
 દુર્ગાઓ અને પહેરા ધારવાના મીનારાઓ બનેલા હતા.

—ગાત્રીય ઇતિહાસની ૨૪૨મા આમ ૧, ૫૦ ૩૧-૩૧૩

ખ. વૈદિક દષ્ટિકોણ

૧. ગમાયણના આસહાંડમાં સર્ગ ૪૭માં લખ્યું છે કે—

इक्ष्वाकोस्तु नरण्याघपुत्रः परमधार्मिकः ।

अलम्बुषायामृत्युन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥

तेन वासीदिह स्थाने विशालेति प्रीरुता । ૧૧-૧૨ ।

ઇક્ષ્વાકુ રાગની ગણી અલબુષાના પુત્ર વિશાલે વિશાલ
 નગરી વસાવી

૨ ભાગવત પ્રગણના નવમા સ્કન્ધ અ. ૨, શ્લોક ૩૩માં
 વિશાલે વંશાલી નગરી વસાવી, એવું વર્ણન છે

“ વિશાલો વંશકુદ્ રાજા વંશાલી નિર્મમે પુત્રે ॥ ”

સદ્ધિ સંપુરિવુડે સન્નિદ્દીજા જાથ રવેણં સુમેહિં વસર્હદિ સુમેહિં
 પાયરાસેહિ નાહિવિગિદ્દેહિ અન્તરાપાસેહિં વસમાણે વસમાણે અંગ-
 જણવયસ્મ મજ્ઞં મજ્ઞેણં જેણેવ વિદેહે જણપણ જેણેવ વેસાલી
 નયરી, તેણેવ પદારેત્ય ગમણાણ

-નિરયાવલિયાઓ, પૃષ્ઠ-૨૬

અર્થાત્- ત્યારે રાજા દોષિંકે ૩૩ હજાર હાથીઓ સાથે,
 ૩૩ હજાર ઘોડાઓ સાથે, ૩૩ હજાર રથો સાથે અને ૩૩
 કોડ મનુષ્યો સાથે-બધી સુલભ સામગ્રીઓ સાથે અગામી જન્મ-
 પદ્ધતી વચ્ચેથી નિકળી વિદેહ જનપદની રાજધાની વૈશાલી
 નગરી તરફ પ્રયાણ કર્યું.

વૈશાલી અથવા આધુનિક બસાહ

રાજા વિશાલે વસાવી હોય તે કારણે આનું નામ વિશાલા
 અથવા વૈશાલી પડ્યું હોય કે પછી ભીતોને ત્રણ વાર દૂર
 ખસેડીને આને વિશાલ કરવાને લીધે આનું નામ વૈશાલી પડ્યું
 હોય પરંતુ આ એક વિશાલ નગરી જરૂર હતી. આજ કાલ

---

૧ ડૉ. ત્રિશુવનવસે 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' નામનો પોતાના પુસ્તકમાં
 અગાઉ દેશને મધ્યપ્રદેશના નામથી ઓળખાવ્યો છે. આજ પુસ્તકના
 ભાગ પહેલો પૃષ્ઠ ૪૬ ના નકશા પ્રમાણે જો ફૂલિય રાજાના માર્ગની
 શોધ કરવી હોય તો ગામ ફૂલિયને મગધદેશની વચમાં ચર્મને વિદેહ
 જવું પડ્યું હશે જે પર બતાવેલા 'નિરયાવલિયાઓ'ના પાઠ પ્રમાણે
 અગાથી વિદેહમાં જવા માટે વચમાં કોઈ દેશ નહોતો પડતો તેથી
 ડૉ. સાહેબની માન્યતા કેવલ માત્ર કલ્પના જ છે.

આ સ્થાન ખસાદ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે જસાદની આસપાસ મળેલાં સુખી ફેલાયેલાં જુના ખડેએ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આપારે જે સ્થાનો ઉપર જસાદ, જનિયા, ઢાંધુઆ, રૂમનજપરખાલી અને વાસુકુદ વસેલા છે તે પેતાના પૂર્વ વર્તી પ્રાચીન નગર વેસાલી, વાલ્કિયમાય, ઢાંધાવ સન્નિવેશ, કમાંગમાય અને કુદપુરની સ્થાન માત્ર આપે છે.

પ્રાચીન ૧૮૭૧ અવુતવની રાજ્યધાની વસાલી હતી. આ દેશના સાસક વિચ્છિન્ની સત્તિએ હતા. અને તેઓ મગના ઉત્તર વિદેહદેશમાં વસના હતા. જેના પ્રભાસે અને નીચે આપીએ છીએ આ પ્રભાસેના આપારે વાચી પેતાની શુદ્ધિથી એ વાતનો નિર્ણય કરે છે. જેઓ હજારક (સુમત્ ૯૨૬૯—મોદાગિરિ)ને વિચ્છિન્નિની ભૂમિ અરણ્ય મગધાના હતા એમ માને છે તેઓની પાસેના ઢાંધી માત્ર અને અન્ય મૂલક છે.

---

૧ વિચ્છિન્નિ જન વિદેહના પુત્ર ત્રાવ પાલ હતું વાલક
 ૧૦૬ હો નેન ન હો મહાપાવનિજ્ઞાનશાત્રની શિષ્ય વાલક
 ૨- ગુપ્ત જ વાલી વાલકા । વાલકે ૧૦૬ ૧૧૫૨ ત્રાવ હતું
 વિજાજાજાના જાનુ ત્રાવ વિચ્છિન્નિ છે.

૩ મહા સુગુપ્ત જાને જ વાલકી રૂપે વાલક છે. ગોદ
 જાન જાનુવાદ યોન સાવજી વાલક છે. તેમાં વિચ્છિન્નિ અને
 ૪ જાન જાને છે. જાલજાવ અને "મહાજા
 જાલિ છે — જાને જાનુ જાલ રૂપે વાલક છે અને વાલક

—“ Vesali—a city, capital of the Licchavis ”

—Dictionary of Pali proper Names Part II
page-940

અર્થાત્-વૈશાલી લિચ્છવિઓની રાજધાની હતી.

વૈશાલી લિચ્છવિઓની રાજધાની હોવાને લીધે તે મગધ દેશ અગ દેશમાં ન હોઈ શકે કારણ કે ત્યાં લિચ્છવિઓનું ક્યાંય રાજ્ય ન હતું તેમનું રાજ્ય વિદેહદેશમાં ગંગાની ઉત્તરમાં હતું.

ખ- ‘ વજ્જી (લિચ્છવી અને વિદેહોનું રાષ્ટ્ર) અને મગધ જનપદોની વચ્ચે ગંગા નદીની સીમા હતી ’

—અશ્વત્થ નિદાપ ભૂમિકા પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૩

૩૫ ટીકાકારોએ કરેલા પ્રમાણે ‘ લેચ્છકી ’ છે કુલ્લુકભટ્ટ અને રાધવાનન્દ નામના બે ગાવી ટીકાકારોએ અને ‘ નિરિખિવિ ’ રૂપે લખ્યું જે જે ધણુ દરીને પ્રાચીન બગવા બાપામા લકાર અને નકારને સમાન માનવાને કારણે ભ્રમથી થઈ ગયું હોય છે ‘ મનુષ્યલિપિ ’ માં જોવી અને શુલ્કદગ્ગ જાનનેએ ‘ લિચ્છવ ’ પાઠ રાખ્યો છે (જુઓ- ટાઈમ્સ ઈન એન્ડિયન ઈન્ડિયા, પૃષ્ઠ ૧૯૪ થી ૨૯૬) કુલ્લુકભટ્ટથી મેધાંતિકા ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં અને ગોવિન્દરાજ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા છે આ જાનનેએ ‘ લિચ્છવિ ’ પાઠ આપ્યો છે. ‘ પાષ્વસદ મહાજલ્લોભા ’ ‘ લિચ્છવી ’ અને ‘ લેચ્છકી ’ જાનને પર્ણાવવાચી છે અને લે-છર્મું સસ્કૃત રૂપ ‘ લેચ્છકી ’ છે

અર્થાત—મગધના ઉત્તરમાં અને ગંગાની પેલે પાર
વજ્જીઓની જાતિ હતી [મુખ્ય નગર વૈશાલી] અને તેનાથી
પણ ઉત્તરની તરફ મદલો રહે છે

“ The City of Vaisali (Basarh in the
Muzaffarpur district of Bihar) the Capital of
powerful Licchavi clan, was a strong hold of Bu-
ddhism in the early days ”

— 2500 years of Buddhism, page-320

અર્થાત્ સિદ્ધવિવશની શક્તિશાલી ગજવાની વૈશાલી
(વિહારના મુજફ્ફરપુર જિલ્લાનું બસાઢ) નગર રાજ્યાતના
દિવસોમાં બૌદ્ધધર્મનો એક કિલ્લો હતો

જૈનગ્રંથોમાં ૬ આર્ય જાતિઓનું વર્ણન છે તે જાતિ-
ઓનાં નામ આ પ્રમાણે હતા:—૧ ઉગ્ર, ૨ ભોગ, ૩ રાજન્ય, ૪
જ્ઞાત, ૫ કુગ્ર, અને ૬ ઈક્ષ્વાકુ રત્તી પરગણામાં બસાઢ ગામ છે.

૧ જ્ઞાતને માટે પ્રાકૃતમાં નાય, નાત અને નાથ શબ્દોનો પ્રયોગ
થયેલો છે તાત્ શબ્દોનો પ્રયોગ પણ ઘણે સ્થળે થયેલો છે

— જુઓ બૃહત્કલ્પસૂત્ર વૃત્તિ સંહિત વિભાગ-૩, પત્ર ૯૧૨-૧૪

અહીં અવિર્યા મોઘ રહે છે. સુકુલ સ્વૈત્યમન્ય મધ્યપુરમાં
આજ પ્રાચીન છાત્રીકા છે. આજ આ મધ્યપુરના સમાજ
અને તીર્થ કર લગવાન મહાવીરના જન્મદિવસ દિવસ આ
જનિમા જન્મ લેવાને લીધે લગવાન મહાવીર નાટ્યુત, '
જનપુત અલ્પ જનપુત' કહેવાય છે.

જુદા સમયમાં જમણી જસાલ અલ્પા રેણાલી ૩
સેનના (૨૬ માર્ચ) દુર હતી. આજના પાસાલી ૨૭ માર્ચ
અને જાણપુરથી ૨ માર્ચ જતારમાં મુલદેરપુર વિસ્તારમાં
જસાલ મામ છે. જસાલથી બે માર્ચ દુર જનસની પાસે અલ્પા
સાન્ય છે. આજ પ્રથમ નિરીસલ સેંદ માર્ચ અને જનસ
કનિજમે ઠરું હતું. આજ લોકોને જસાલના પ્રાચીન જડે
નરસ થાન મેચુ હતું ૧૯ ૩-૪માં યે જસાલી રેણા
નીચે મેલકાલ થુ હતું ત્યાં પછી ૧૬૧૬-૧૬૨૦
દેકદર ૧૫૫૦ મેચાલ કામ માન્યુ હતું જાસ કરીને મેચા
અને માન્યુ અને જાસ પાસે માન્ય છે.

આ દેશના આજના મેચાલિસાલને મદ ના નામથી
પ્રસિદ્ધ છે. આ વિસ્તારમાં છે કે દેશી લોકો જુદા દેશ છે.
આનો નામ જાસમ એક મામ છે. આ જસાલના માન્ય
દિવસ આ મદ જાસ ૭૧૭ દિવસમાં ૭૮૦ દિવસ
પૂર્વમાં ૧ ૫૫ કાલ નામ પશ્ચિમમાં ૧૧૫ દિવસ છે.
આજના જાસ પાસે કરનાં જડેની લોકો જાસ

૮ ફીટ છે આની ત્રણ ખાતુ-દક્ષિણ દિશાને છોડીને એક ખાઈ જતુ છે આ અત્યાગ ૧૨૫ ફીટ પહોળી છે પરતુ કનિધાગે આની પહોળાઈ ૨૦૦ ફીટ સખી છે. જયી ગઢના ત્રણ તગ્ગ તળાવ મોવાતુ અતુ-માન થાય છે. વર્ષા ઋતુમાં અને શિયાળામાં દક્ષિણ ખાતુ થઈને ગઢ ઉપર જઈ શકાય છે

ગઢની પાસે લગભગ ૩૦૦ ગજ દૂર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં એક સ્તૂપ છે આ ઇ રોનો બનેલો છે અને આલુખાલુના ખેત રાંથી ૨૩ ફીટ અને ૮ ઈંચ ઊંચો છે ધગતી ઉપર એનો વ્યાસ ૧૪૦ ફીટ છે આ સ્તૂપની ચર્ચા ચીનીઓએ નથી કરી. અહીં આ સ્તૂપની પાસે ખોદાઈ કામ કરનાં મધ્યકાલીન યુગના બે સુદગ ડોતરેલા પથરના થાપલાઓ મળ્યા છે

ગઢની પશ્ચિમે ખાવન તળાવોની ઉત્તરીય ટેકરા ઉપર એક ન્હાતુ એવું આધુનિક મંદિર છે. ત્યાં કેટલીએ મધ્યકાલીન ખડિત બુદ્ધ, બોધિસત્ત્વ, વિષ્ણુ, હર-ગૌરી, ગણેશ, સપ્તમા-તુકા તેમજ જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે અહીં આ સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ જ ચીજો મળેલી છે, તે મહારાજાઓ મહારાણીઓ તથા બીજા અધિકારીઓની પોતાના નામથી અંકિત સેકડો મોહરો છે તે મોહરો ઉપર જ કઈ લખેલું છે તેના કેટલાક નમૂનાઓ નીચે આપીએ છીએ

૧ મહારાજાધિરાજશ્રીચન્દ્રગુપ્ત-પત્ની મહારાજશ્રીગો-

ચિન્દગુપ્તમાતા મહારેણી શ્રી કુવણામિની

અર્થ - મહારાજાદિ ૧૦૮ શ્રીચક્રગુપ્તની પત્ની, મહારાજ શ્રી
મહાવિજયગુપ્તની માતા મહારેણી શ્રી કુવણામિની

૨ કુવણામિની-વાર્ષિક કાર્યાચરણ ।

અર્થ - મહારાજા કુવણામિની પત્ની શ્રીકુવણામિની

૩ શ્રી કુવણામિની-વાર્ષિક કુવણામિની-કાર્યાચરણ ।

અર્થ - મહારાજા કુવણામિની પત્ની શ્રીકુવણામિની

૪ કુવણામિની-કાર્યાચરણ ।

અર્થ - મહારાજા કુવણામિની પત્ની શ્રીકુવણામિની

શ્રીકુવણામિની-કાર્યાચરણ ।

અર્થ - મહારાજા કુવણામિની પત્ની શ્રીકુવણામિની

શ્રીકુવણામિની-કાર્યાચરણ ।

અર્થ - મહારાજા કુવણામિની પત્ની શ્રીકુવણામિની

૫ કુવણામિની-કાર્યાચરણ ।

અર્થ - મહારાજા કુવણામિની પત્ની શ્રીકુવણામિની

અનિવાર્ય અનિવાર્ય અનિવાર્ય

અનિવાર્ય અનિવાર્ય અનિવાર્ય અનિવાર્ય અનિવાર્ય

અનિવાર્ય અનિવાર્ય અનિવાર્ય અનિવાર્ય અનિવાર્ય

બી. ૩૫૬૫ ગૈરિકે અહીં બે પત્થરની મૂર્તિઓ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જે ૨' ૨" x ૧૪" x ૩" અને ૧' ૧૦" x ૧' ૪" x ૩" હતી. અહીં આ ફેટલાક માટીના પદાર્થો, મૂર્તિઓ અને સિક્કાઓ મળેલા છે માટીનો બનેલો દીવો (દીવેટ) પણ તેમાં એક છે ગળામાં પહેરવાની ફેટલીક ચીજે પણ મળેલી છે. ગઢ અને ચક્રામદાસની વચ્ચે લગભગ અડધો માઈલ લાંબુ એક તળાવ છે જે ઘોડદોડ નામથી પ્રસિદ્ધ છે ચક્રામદાસના દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ફેટલાક ઊંચા સ્તંભો છે જેના ઉપર પ્રાચીન ખડેરા મળેલા છે

કોલ્હુઆ

ગઢથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં બે માઈલ ઉપર કોલ્હુઆમાં અશોક સ્તંભ, [બખરાથી દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં ૧ માઈલ] સ્તૂપ અને મર્કટહુદ (આધુનિક નામ રામકુડ) છે વૈશાલના સમયમાં હુએનસાંગે જે વર્ણન કર્યું છે, તે બગબર આને મરતુ આવે છે હુએનસાંગે વૈશાલીના ગજપ્રાસાદનો ઘેરાવો ૪-૫ લી બતાવ્યો છે અને ગઢનો વેગવો ૫૦૦૦ ફીટથી ઓછો છે. આ ભૂમિને બાબતો એક બીજાને ધણી જ મળતી આવે છે આ ચીની પગિત્રાજકે લખ્યું છે કે—‘ઉત્તર પશ્ચિમમાં, અગોઠે બનાવેલો એક સ્તૂપ હતો અને ૫૦ કે ૬૦ ફીટ ઉંચો એક થાંભલો હતો, જેના શિખર ઉપર સિંહ ક્રાતરેલો હતો થાંભલાની દક્ષિણે એક તળાવ હતું. જ્યારે યુદ્ધ આ ઠેકાણે રહેતા

હતા ત્યારે તેમના વપરાશને માટે આ ખોલવામાં આવ્યું હતું તળાવદાથી ૬ ફીટ દૂર પશ્ચિમમાં એક નીચે સ્તૂપ હતો. આ તે સ્થળે જોવામાં હતો કે અહીં વાનરાઓએ જુદાને ધપ આપ્યું હતું તળાવદાના ઉત્તર પૂર્વ ખણમાં વાંદરાની એક મૂર્તિ હતી.'

આજકાલ આની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે બેઠા મળે છે—
કોસ્તુઆમાં એક શંભરો છે. એના ઉપર સિંહની આકૃતિ છે. આના ઉત્તરમાં અલોઈ જળાશયો એક સ્તૂપ છે. સ્તૂપના ધસિય ઉપર રામકુદ નામથી પ્રસિદ્ધ એક તળાવ છે. એ નીચે—કતિ હાસમાં મઠ દહદ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અલોઈ સ્તમ્ભ ખોમની લાડીના નામથી અહીં પ્રસિદ્ધ છે. આ જમીનથી ૨૧ ફીટ ૯ ઈંચ ઉચ્ચ છે. શંભરને ઉપરના આમ ૨ ફીટ ૧ ઈંચ ઉચ્ચ છે અને વહીવટ અકાસ્તો છે. આના ઉપર પથ્થરની શિલા છે. એના ઉપર ઉત્તરાધિભુજ સિંહ પડ્યો છે. જનરલ ધનિયાને ૧૪ ફીટ નીચે સુધી આનું ખોલવામાં કરાવ્યું હતું અને તે પાથ નીચે જુ મિના જ ચીકલો જણાવે હતો, એનો ઉપર છે શંભરથી ઉત્તરમાં ૨ મજ દૂર એક દરેલો સ્તૂપ છે. આ ૧૫ ફીટ ઉચ્ચ છે. જમીન ઉપર આનો ન્યાસ ૧૫ ફીટ છે અને આમાં લાંબેથી ઈંચોનું માપ ૧૨' x ૬૩' x ૨૩' છે. સ્તૂપની ઉપર એક આધુનિક મંદિર છે. તેમાં બાલિયુક્તી

નીચે ભૂમિસ્પર્શમુદ્રામા બેઠેલી બુદ્ધની એક વિશાલ મૂર્તિ છે. જે મુગુટ હાર અને કાનના આભૂષણ સહિત છે. બુદ્ધના મસ્તકની બન્ને બાજુએ મુગુટ અને આભૂષણ પહેરેલી બે બેઠેલી મૂર્તિઓ છે તેમના હાથો એવી રીતે રહેલા છે કે જાણે તેઓ પ્રાર્થના ન કરી રહ્યા હોય આ બન્ને ન્હાની મૂર્તિઓની નીચે નીચેની પક્તિઓ નાગરી લિપિમાં લખેલી છે —

૧ દેયધર્મોઽયમ્ પ્રવરમહાયનાયનિઃ કરણિકોચ્છાદઃ
(= ઉત્સાહસ્ય) મા (િ) જવય-સુતસ્ય.

૨ યદત્રપુણ્યમ્ તદ્ ભવત્વાચાર્યોપાધ્યાય-માતાપિતૉરાત્મ-
નશ્ચ પૂર્વગમમ (ક) —

૩ ત્વા સકલ-સ(ત્) ત્વરાશેરનુત્તર-જ્ઞાનાવાપ્તયૈતિ ।”

અર્થાત્ — માણિક્યના પુત્ર લેખક અને મહાયાનના પરમ અનુયાયી ઉત્સાહે ધર્મપૂર્વક કરેલું આ દાન છે આનાથી જ કંઈ પુણ્ય ઉપાર્જન થાય તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, માતા-પિતા અને પોતાનાથી લઈને સમસ્ત પ્રાણીમાત્રના અન ત કલ્યાણની પ્રાપ્તિ માટે થાઓ ”

સ્તંભથી ૫૦ ફીટ દૂર રામકુડ અથવા મર્કટહૂદ છે. જેના કાંઠા પર ફટાગારશાલા હતી ફટાગારશાલામાં જ બુદ્ધ આનન્દને ધોનાના નિર્વાણની સૂચના આપી હતી ખોદકામ કરતાં પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતી એક મોટી લી ત મળી છે જે

પાકો ઈંદોની ખોલી છે ઈંચ ૧૫૩ " x ૬૩ " x ૨ " છે.
 બી વળ પશ્ચિમ છેડે એક ન્હાના સ્તૂપના અવશેષો મળ્યા છે
 આ સ્તૂપની કક્ષી ઈંચ આશરે ૫ પડેલી છે. સવા સાત ઈંચના
 આસપાસી એક ગોળ ઈંદ હતી એનો કાપરનો લાગ એવું હતું.
 આના વચમાં એક ગોળ કાણુ હતું કનિવામનું માન્યું છે કે
 આ ઈંદ સ્તૂપના ચિખર પસની હતે

કોસ્તુઆ, જનિયા અને જસાદની પશ્ચિમમાં 'ચારી
 નાલા' નામની નદીનો પદ જણે દૂર સુધી ફેલાયેલો છે અત્યારે
 આમ ખેતી થાય છે

અહીં આ એક એવી લેકાજિત ગાથે છે કે પ્રાચીન વેદા
 હીની આરે તરફ ખુણાઆમા આર શિવલિંગે હતા પરંતુ
 આનો કોઈ આધાર મળતો નથી અને એની સાચીતી મદિ ન
 કોઈ પ્રમાણ છે હલ્લ-પૂર્વી મહાદેવ કે હમનજપ્તગાથીમાં
 છે તે વાસ્તવમાં જુદની મૂર્તિ છે કે મતુર્મુષ છે હલ્લ-પશ્ચિ
 મમાં એક આરમગહજનું લિંગ મળેલું છે કે મિલકુલ
 આધુનિક છે અહિંના લોકો આ જગેને મહાદેવના રૂપમાં
 ખુબ જ ભક્તિ-ભાવથી પૂજે છે

વેશ્વરીમા ચીનીયાત્રી

વેશ્વરીમા કૌદિયાન અને કુએનસાગ વગેરે ચીની યાત્રીઓ
 આવ્યા હતા એ લોકોએ પોતાના પ્રવાસ-વર્ણનમાં એવું
 વર્ણન કર્યું છે

ફાલ્ગુણે લખ્યું છે કે- 'વૈશાલી નગરના ઉત્તરમાં રહેલા 'મહાવન' માં કૂટાગારવિહાર છે કે જ બુદ્ધદેવનું નિવાસ-સ્થાન છે આનન્દનો અર્ધાંગ સ્તૂપ છે શહેરમાં અબપાલી નામની વેશ્યા રહેતી હતી. તેણે બુદ્ધદેવનો સ્તૂપ બનાવરાવ્યો, તે હજુ સુધી તેવો જ છે શહેરના દક્ષિણમાં ત્રણ 'લી' ઉપર અબપાલી વેશ્યાનો બગીચો છે, જ તેણે બુદ્ધદેવને દાનમાં આપ્યો કે તેઓ આમાં રહે બુદ્ધદેવ પરિનિર્વાણને માટે જ્યારે શિષ્યો સાથે વૈશાલીના પશ્ચિમ દરવાજા થઈને નિકળ્યા તો જમણી તરફ વૈશાલી નગરને જઈને શિષ્યોને કહ્યું કે આ મારી છેલ્લી વિદાય છે, પછી લોકોએ ત્યાં સ્તૂપ બનાવરાવ્યો.

અહીંથી પશ્ચિમ તરફ ત્રણ ચાર 'લી' ઉપર એક સ્તૂપ છે બુદ્ધદેવના પરિનિર્વાણ પછી સો વર્ષ બાદ વૈશાલીના લિખુકોએ વિનય દશ-શીલની વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું હતું.

આ સ્થળેથી ચાર ચોજન આગળ ચાલોને પાંચ નદી-ઓના સંગમ ઉપર પહોંચ્યા આનન્દ પરિનિર્વાણ માટે મગધથી વૈશાલી ગયો દેવતાઓએ અજતશત્રુને ખબર આપી અજત-શત્રુ તરત જ સેના સાથે રથ ઉપર ચડીને નદી ઉપર પહોંચ્યો વૈશાલીના લિખવિઓએ પણ આનન્દનું આગમન સાંભળ્યું અને મત્કાર કરવા નદી ઉપર જઈ પહોંચ્યા આનન્દે વિચાર્યું કે આગળ જઈશ તો અજતશત્રુને ખોટું લાગશે અને પાછો વળીશ તો લિખવિઓ રોકશે પગિણામે તેઓએ નદીની વચમાં

૧. ત્ર્યોદસિય^૧ (તેજ કુલ્ય) સમાપિતે પર્વિતિ સુ
 પ્રાતે ક્વ ચીરોતે ને ભાગેર્થ વિભાજ્ય કરી એક એક ભગ
 જન કાદાએ ઉપર પદોચાદ્યો અને જન્ને રાત્રીએને અદ્ય
 અ પે રીરોતે ભાગ મળે. તેએ ને લઈને પાછા વતી મયા
 આન રાત્રીએના એએ સૂપ જનરણના.

દુઅનમાને પાતાના યાગ-પ્રકરણમાં કથનું છે કે—

૦ આ ૧ મનુ સેવરુલ લગભગ પાંચ હજાર લોકો છે—મુખિ
 કુળમ અને કામરૂપિ છે. એ અને કુલ જૂન થય છે, જાણ
 કરીત કરી અને કુળ, અને લે. એ એ ઉપરથી પણ જૂન કર
 છે. દવા—લગી અભાવિક અને અનુદાન આને એવાં છે, અને
 મનુ પાતા આચરણુ લુક અને પવિત્ર છે. અહીંના લોકોની
 ધર્મ—કર્મ મળે ૭ અને વિધાની જૂન થ કર કરનાર્થ છે.^૨
 વિશેષી અને બીજા જન્ને મળીને સ્થે છે. કોઈ સેંકડે સવારોએ
 અદી દત્ત પમનુ ને વર્ષ જરોશ થ મયા છે. કોઈ ને—બાર

૧. એ ૨૪ ના પાઠ્યકથન ૪ ૭મા ભાગને ઉપર પા. ૬૧૨
 ૪૫૫ ની પાંચે આગળ લખાવત તમેયર નેપાલી લખાવત મેરાઈ
 ના ૧ ૪

સુવચનો—૧૫ ૧૮૩

[૪૫] એન્ડરિયન ત્રિઓમલી એન્ડ હિન્દિય (ક મી
 નુડેન્ડ ૫ મ ૪)મા ૧૬ ૧૫ ઉપર ૧ મળેલો ૫૪૨૫ ભાગ
 ૬૧ લખાવત મળે છે એક લાખનામ ૮ મળેલ લખાવત આને છે
 ભાગ ૬ થ ૧૫ એન્ડ મિશન છે

ખાકી છે પરંતુ તેમાં સાધુઓ નથી. કોઈ ઠેકાણે છે તો બહુ જ યોડા દસ વીસ મન્દિરો દેવતાઓના છે, જ્યાં અનેક મતાનુયાયીઓ ઉપાસના કરે છે. જૈનધર્મને માનતાગણો મોટી સંખ્યામાં છે

વૈશાલીનું પ્રાચીન શહેર ખીલકુલ ઉજ્જડ છે આનું ક્ષેત્રફલ ૬૦થી૭૦ લી મુઘી અને રાજમહેલનો વિસ્તાર ચાર ફૂટ પાંચ 'લી'ના ઘેરાવામાં છે ધણા ઓછા લોકો આમાં રહે છે રાજધાનીના પશ્ચિમોત્તર પાંચ ફૂટ છ 'લી' દૂર એક સધારામ છે આમાં દેટલાક સાધુઓ રહે છે આ લોકો સમ્મતીય સંસ્થા પ્રમાણે હિનયાન સંપ્રદાયના અનુયાયી છે

ક્ષત્રિયકુડ

અસાઢની પાસે વાસુકુડ નામનું સ્થાન છે, જે પ્રાચીન ક્ષત્રિયકુડનું સ્થાનાપન છે જૈન શાસ્ત્રોમાં આનો સ્થાન નિર્દેશ કરતાં લખ્યું છે કે—

૧ અત્થિ દ્વહ મરહવાસે મજ્ઞિમદેસસ્મ મણ્ડણ પરમં ।

સિરિકુલ્લગામનયર વસુમહરમણીતિલયભૂયં ॥૭૧॥

—નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત મહાવોરચરિય પત્ર ૨૬

ભારતના મજ્ઞઝમ (મધ્યદેશ) માં કુડઆમ નગર છે

૨ જમ્બુદ્વીવે પં દીવે મારહે વાસે દાહિણમાહિણકુલપુર-
સનિવેસાઓ ઉત્તરસ્વચ્છિયકુલપુરસન્નિવેસમિ નાયાણ સ્વચ્છિયાણ

સિદ્ધત્વસ્સ મ્મત્તિયમ્મ કામચ્ચગુણસ્સ વિસુભાપ્પ સત્તિયાત્તીપ્પ
 વામિદ્ધસગુણાપ્પ અમુમાર્ગે પુમ્માનાય અવહાર કરિત્થા દુશ્સવ
 પુમ્મમાર્ગે પરત્થેદે કરિત્થા દુષ્કિંમિ ગમ્મ સારદ્ધ ।

—આચાર્યપદ્ધ (ટીકા જલિન) પા ૨ ૬

જ મુદ્દીપના આ તવપ આ ઘસિદ્ધ આઠ્ઠવુદ્ધુદ્ધુર-સન્નિ-
 વેસથી (આઠ્ઠિને)ઉત્તર સન્નિવુદ્ધુર સન્નિવેસમા સન્નિવેસના
 કારણપરોત્તીય સિદ્ધર્થસન્નિવ (સન્નિવેસ (પન્નિ) વાસિવેસના
 તિરાઠ્ઠા સન્નિવેસી (રાજી)ની પ્રતિષ્ઠા અદુભ પુદ્ગલોને જૂર કરિત્થ
 દુભ-પુદ્ગલોને નાખીને મભ-મરેદ કરાવે છે

૭ ભગવાનને આઆમકચસુવર્મા વિદેહવાસી કથા છે
 અદે ટીકકાગેઅ ન ના અકથ કથા અર્થો કથા છે પરન્તુ તે
 ટીક નથી નાથે અમે કદરમુતમા આવેલા વિદેહ સમ્મને
 પ્રમાણપૂવક પુણ્યો કરીઅ ખીએ તે ઉત્તરી વખત
 નાત્ય નમદ સકમે

(૬ કદરમુતમા આવતા વિદેહ સમ્મની પદ નીચે
 મમ પુ

નાથ નાથપૂને નાથકુલજદે વિદેહે વિદદદિસ વિદેહ
 અન્ન વિદદદમાય તીવે વામાદ વિદદદમિ કદ્દુ ।^{૧૦}
 મુવ ૧૧

આ / ૫ આઆ રગમુતમા ત્ય છે

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે બનાવેલી 'કલ્પસૂત્ર' ઉપરની પોતાની 'સુબોધિકા' નામની ટીકામાં 'વિદેહ' શબ્દનો અર્થ “(વિદેહે) વજ્રઋષમનારાચસંહનનસમચતુરસ્રસંસ્થાનમનોહરત્વાત્ વિશિષ્ટો દેહો यस્ય સ વિદેહઃ” (પૃ ૨૬૨, ૬૩) કયો છે, જે સગત નથી લાગતો એમ લાગે છે કે ‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ નો પાઠ તેઓના જોવામાં નથી આવ્યો, જે જોયો હોત તો આવો અર્થ ન કગત આવશ્યકચૂર્ણિનો પાઠ અમે નીચે આપીએ છીએ.

“ . . . . . જાતે જાતપુત્રે જાતકુલવિણિવદ્ટે વિદેહે વિદેહદિન્ને વિદેહજન્ને વિદેહસૂમાલે સત્તુસ્સેહે સમચરસંઠા-
ણસહિતે વજ્જરિસમનારાયમંઘયણે અણુલોમનાયુવેગે કંઠગ્ગહણી
કવોયપરિણામે । ”

—ઋ કે પેટી રતલામપ્રકાશિત ‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ પૃ ૨૬૨

આમાં ‘વિદેહ’ શબ્દ હોવા છતાં પણ કલ્પસૂત્રના ટીકાકાગેએ વિદેહ શબ્દનો જે અર્થ કયો છે તે અહીં જુદી જે રીતે સમચરસસઠાણસહિતે વજ્જરિસિમનારાયસઘયણે ” આ શબ્દોમાં રહેલો છે આનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમનું ધ્યાન ભગવાનની જન્મભૂમિ તરફ—જે ખાસ બાબત હતી, ન જતાં તેમના શરીરના બધાગણ (વજ્રઋષસનાગચ સઘયણ અને સમચતુરસ્રસંસ્થાન) ની તરફ વધારે ગયું

હો જેકાખીએ ‘વિદેહ’ શબ્દનો અર્થ ખુબ સગત કયો છે તેઓએ ‘sacred books of the East’ ના ૨૨મા

વિશાગ્રા પૃષ્ઠ ૨૫૬ ઉપર આનો અર્થ 'A redent' અર્થાત્ 'વિદેહવાસી કર્ષે છે પરંતુ વિદેહરણ્યે' એ અર્થ 'A redent' અર્થાત્ વિદેહ નિવાસી કર્ષે છે એ કે હીક નથી વિદેહરણ્ય એ અર્થ વિદેહ દેશમાં મેલેલો બેઠેલો, કસ્ટુ કે વણ્યો જાત્ય : એ અર્થ કસ્ટુ કસ્ટામા આવ્યો છે એમ જાત્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્વપ્' ।'
(આવશ્યકનિયુક્તિ કારિકાદીપ ટીકા પાન ૧૮૩ / ૧)

(૪) હવે અમે અમારા ઉપરના અર્થના સમર્થન માટે કસ્ટુના ની સન્દેહવિષયપિટીમાં 'મો જિનમસસુરિત્ત' નું શબ્દ આપીએ છીએ —

“ પત્તાં ચ પદાનાં કાપિ શ્વિન દ્વા જતો દ્વામ્ય પાકમ્યવાપિ ધાવનીયાતિ ” (પૃષ્ઠ ૫) અર્થાત્ આ પટેની આ આ કે આ દેશમાં બેસામાં નથી આવી તેથી પરમ્પરાથી જુદો અર્થ આ નવા થઈ રહે છે આ કસ્ટુથી જામતી પાસ-
વાને કોઈ દેશ દેશ ખગે છે એમાં બધા પણ સન્દેહ નથી.

(૫) અમારી મન્યતાનું વિગત સમર્થન કસ્ટુના ના નથી અનુવાદ (વનનાકુમા મહાપા શાપ એમ એ પૃષ્ઠ) ૫૧ પાન ૬૪ છે નવા ૧૫૩ —

કનકનનિય, આદ્ય કનકન આદ્ય (કાચાની મક નહીંન જાન) જે કે (મુપસેસ) વિનીત, જન (સુવિ

દિત, પ્રસિદ્ધ), જ્ઞાતિપુત્ર, જ્ઞાતિદુત્રચન્દ્ર, વૈદેહ, વિદેહદત્તાત્મજ,
વૈદેહત્રેષ્ઠ, વૈદેહસુકુમાર, શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર ત્રિશ
વત્સર વિદેહ દેશે કાટાઈયા માતાપિતાર દેવત્વ પ્રાપ્તિ હૃદયે
શુદ્ધજન આ મહત્તરગણેર અનુભૂતિ લઈયા સ્વપ્રતિજ્ઞા
સમાપ્ત કરિયા છિલેન'

—૬૬૫મુત્ર, વસન્તકુમાર ચટોપાધ્યાય એમ એ
કલકતા વિશ્વવિદ્યાલય, ૧૯૫૩ પૃ ૮૭

આ બધા પ્રમાણોથી એ તાત્પર્ય નિકલે છે કે ભગવાનને
જન્મ વિદેહ દેશમાં જ થયો હતો. મગધ કે અંગ દેશમાં નહિ
છેવટે અમે આ વાતને વધારે પુષ્ટ કરવા માટે દિગમ્બર યોના
પણ પ્રમાણો આપીએ છીએ.

(૪) દિગમ્બર-શાસ્ત્રોમાં પણ કુહપુરને જ ખૂદીપના
ભાગતવર્ષમાં વિદેહદેશની અંદર બતાવ્યું છે.

(ક) ઠન્મીલિતાગધિદશા સહસા વિદિત્વા

તઙ્ગન્મભક્તિમરતઃ પ્રણતોત્તમાઙ્ગાઃ ।

ઘન્ટાનિનાદસમવેતનિકાયમુર્યા

દિદ્યા યયુસ્તદિતિ કુન્દપુર સુરેન્દ્રાઃ ॥૧૭-૬૧॥

(મહાકવિ અસંગ (ઈ સ ૯૮૮) વિરચિત વર્તમાન
ચરિત્ર)

(ख) मिथार्षेनुपस्थितमयो मारुतवास्ये विदेहकुम्भपुरे ।

इक्ष्वा प्रियकारिण्यां सुस्वप्नान् सुषरस्य विदुः ॥४॥

(आचार्य पूज्यपाद (वि. ५मी शताब्दि) विरचित
इक्ष्वाजि पृ. ११६)

(ग) अथ देशोऽस्ति विस्तारी शम्भुद्वीपस्य मरुते ।

विदेह इति विख्यातः स्वर्गलोकस्य चियः ॥१०

तथास्तुतमनेवासीपद्मिनीस्वर्गलोकस्य ।

सुतांश्च कुण्डमावाति नाम्ना कुम्भपुरं पुरम् ॥५॥

(आचार्य जिनसेन (वि. ८मी शताब्दि) विरचित

हरिवंशपुराण पृ. ६१ सर्ग २)

(घ)

मरुतेऽस्मिन् विदेहाख्ये विषये मरुताहुवे ॥२५१॥

राष्ट्र कुम्भपुरस्य बहुधाद्यस्तत्पुत्रः ।

॥२५२॥

(आचार्य शुभ्रपाद (वि. ६मी शताब्दि) विरचित हरिवंश

पुराण पृ. ४६ पद्यरत्नीय ज्ञानपीठ कालीयी प्रकाशित)

(ङ)

विदेहविषये कुम्भसम्भाषां इति भूपतिः ॥५॥

નાથો નાથકુલસ્યૈકઃ સિદ્ધાર્થાભ્યસ્ત્રિસિદ્ધિમાક્ ।

તસ્ય પુણ્યાનુમાવેન પ્રિયાસીત્ પ્રિયકારિણી । ૮॥

(ઉપર્યુક્ત પૃષ્ઠ ૪૮૨.)

ઉપર આપેલા પ્રમાણોમાં ક્ષત્રિયકુડગામને મળિઝમદેશમાં રહેલ વિદેહદેશની અદર ખતાવેલ છે ઉપરના નિર્દેશ પ્રમાણે ‘મળિઝમદેશ’ આર્યાવર્તનુ બીજુ નામ છે એની અદર જ વિદેહ દેશ છે બીજી રીતે વિચારીએ તો ક્ષત્રિયકુડ એ વિદેહ દેશનું એક સ્વતંત્ર નગર જ છે,

ભગવાનને શાસ્ત્રોમા ‘વેસાલિય’ અર્થાત્ “વૈશાલિક”ના નામે લખ્યા છે “વૈશાલિક”ની વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ લખ્યું છે કે—

(૧) વિશાલા જનની यस્ય વિશાલ કુલમેવ ચ ।

વિશાલં વચનં ચાસ્ય તેન વૈશાલિકો જિનઃ ॥

—સૂત્રકૃતાદ્વય શીલકાચાર્ય ટીકા અ० ૨ વ્દે० ૩

વિશાલાપુત્ર (વિશાલાયા અપત્યં વૈશાલિકઃ) પ્રભુ, વિશાલ રાજના કુલના હોવાથી અને વિશાલ વચનવાળા હોવાથી વૈશાલિક કહેવાતા હતા

(૨) તત્થ ણ સાવત્થીણ નયરીણ પિંગલણ ણામ નિયંટે વેસાલિમસાવણ પરિવસદ્ધ (મૂલ છાયા)—તસ્યાં શ્રાવસ્ત્યાં

મગર્ષો વિઠ્ઠલકો નામ ત્રિશ્ચન્દ્રો વૈશ્ણવિકધારકઃ પરિસરિતિ .

—મગર્ષોદય લગ્નિક, માસ ૧ છા ૨૧૧

તે બ્રહ્મજ્ઞો નમરીમા પિતૃલક નામનો નિર્ભંજ્ય વૈશ્ણવિક
ભાવક હોયો હોયો

ભગવાનના વૈશ્ણવિક નામથી તેમનો વૈશ્ણવી સાથે આ
સબધ હોયો એ ગપટ થાય છે કબી રીતિ વિદેહમાં વસવાને
હીંધે તેઓ 'વિદેહ' (વદેહ)ના નામથી સંબોધાતા હોયે જ પ્રમાણે
વૈશ્ણવી દેશથી તેમનો સંબંધ હોવાથી તેઓ 'વૈશ્ણવિક'
પણ કહેવાતા

વૈશ્ણવિક મગર્ષો બ્રાહ્મણ વિદ્યાલ (વદે) મગ
વૈશ્ણવિક એવી ક વાંચી પુનઃની સાથે અર્ધની સમિતિ ઠીક
એમ ક જમ વિદેહ (વદેહ) નો અર્ધ વિદેહદેશવત્તો કર્યો છે
વિદે દેશની ગમ વૈશ્ણવી ખસુ દેશ તરીકે જ વૈશ્ણવો
હતા, કબી રીતિ દીપતિકાવતા મદાપરિ નિવ્યાજુ મુગ (ક્રિ ૧૨૮
મદાપાત્ર એવમ ના ક પ ૮ ૩ ન ૧ ૩૬)માં અમ્મપાલી
શ્રીકા મલિકા—ન ૧ જુલન આ રીતિ પોતાને આમ જસુને
નિ પ્રિત્યામ્ય સાન ન આ રીતિ માટ કહેલી પ્રર્થનાન
જવ મના કટ છ ક ૮ અથવા પુના એ વૈશ્ણવી—જનપદ
અ પુ ના રામ આ મદાન જાન (મોજન) ને નહીં આપુ

તેનું બીજું પ્રમાણ એ છે કે—

“ The Vaisali country is described by the pilgrim as being above 5000 li in circuit. ”

— On Yuan Chwanges, vol II page-63

અર્થાત્-યાત્રી (હુએનસાંગે) વૈશાલી દેશનું વર્ણન કરતા તેનો ઘેગવો ૫૦૦૦ ‘લી’ કરતા વધારે બતાવ્યો છે

તેથી આજસુધી ‘વિશાલા’ કે ‘વૈશાલી’ને શહેર સમજીને જ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે તે બધા ભ્રામક છે અને દુડપુર જ વૈશાલીની સમીપમા હતું તે તેનું પુરુ(suburb) નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર નગર હતું તેમા જ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો.

બ્રાહ્મણકુટુમ્બ ક્ષત્રિયકુટુમ્બી સમીપમા હતું અને આ બન્નેની વચ્ચેમાં બહુશાલ ચૈત્ય હતું એકવાર ભગવાન વિદ્વાન કરતા કરતા બ્રાહ્મણકુટુમ્બ પંધાર્યા અને આ ગામની પાસે બહુશાલ ચૈત્યમા આવીને ઊતર્યા હતા આ આખી કથાને ભગવતી સૂત્રના ત્રીજા ભાગમા પૃષ્ઠ ૧૬૨વી શરૂથી લખી છે, તેમાં લખ્યું છે કે—

“ તસ્સ ણ માહણકુંડગ્ગામસ્સ ણયરસ્સ પચ્ચત્થિમેણ એત્થ ણે સ્વત્તિયકુંડગ્ગામે નામે નયરે હત્યા ।”

આમલુકુદઆમની પશ્ચિમ દિશામાં સત્રિયકુદ આપ
 ૧૧ આપ સત્રિયકુદ આમમાં જમાલિ નામનો સત્રિયકુમાર
 દેવો હતો આરે ભગવનના બહુચાલક ચૈત્યમાં પડેલવાની
 તુચના સત્રિયકુદમાં પડેલી તેા ત્યાંથી એક મોટા જનસભા
 સત્રિયકુદની વચમાં ફેને જલલુકુદની તરફ આફમેા જતાં
 જલુલાવ વચ કે ત્યા આન્ધે આ લીધને બેઠેને જમાલિ પત્ન
 ત્યા આ ત્યા ભાતની મુતમાં લખ્યું છે કે—

મારુ દગમિયુદ સત્રિયકુદગામી નવર મચ્છં મચ્છેર્ય
 ગિગચ્છા નિમાષ્છાત્તા ગણજ મારણકુદમામે નવરે એવેર
 શદુમાત્તર વચ

ભા.૧.૧.૧. પ્રવચનથી જમાલિના દરખમાં રીસ લેવાની
 જલના આ.૧.૧.૧. તેણા ન પાત્રાના માત્તપિત્રાનો આપ લેવા
 ના.૧.૧.૧. સત્રિય નવા આજ મેજન્ત પછી એક મોટા
 લેક નમુ ના.૧.૧.૧.—

મચ્છવાત્તરમિયપ્રા દુગ્ધો મચ્છિયા સત્રિયકુદમામે
 નવર મચ્છ મચ્છમેગ ગણજ મારણકુદમામે નવર લેવેર પદુ
 માત્તર પાપ ગણજ મચ્છ મગજ મદાતીરે તવેર શારોમ્બ
 મચ્છગા ।

ક્ષત્રિયકુડ ગામ નગરની ઠીક મધ્યમાંથી નીકળીને બ્રાહ્મણ કુડ ગામની તરફ બહુશાલ ચૈત્યમાં જ્યાં લગવાન મહાવીર સ્વામી હતા ત્યાં (જમાલિ) આવ્યો.

આ વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ક્ષત્રિયકુડની સમીપમાં જ બ્રાહ્મણગામ હોવાનો સંભવ છે.

આ ક્ષત્રિયકુડ ગામમાં 'જ્ઞાત' ક્ષત્રિયો રહેતા હતા તેથી આ ગામને બૌદ્ધ-અન્યોમાં જ્ઞાતિક જાતિક કે નાતિક કહીને ઉલ્લેખ કર્યો છે નાતિક સિવાય નાદિકના નામથી પણ આને ઉલ્લેખ મળે છે નામના ફેરફારના સબંધમાં—

૧ સચુત્ત નિકાયની બુદ્ધધોષની સારત્યવકાસિની ટીકામાં લખ્યું છે કે—

“ વાતિકેતિ દિન્ન વાતકાના ગામે ”

૨ દીધ નિકાયની સુભ ગલ્લ વિલાસિની ટીકામાં લખ્યું છે કે—

નાદિકાતિ એત્ત તલાક નિસ્માય દિવ્વણં ચુલ્લપિત્ત મહા-પિત્તપુત્તાન દ્વે ગામા । નાદિકેતિ એકસ્મિ વાતિગામે । ”

આ પ્રમાણે આતિક [જાતિક] અને નાદિક બન્ને નામો એક જ સ્થાનના હતા જ્ઞાતિ ગામ [જ્ઞાતિગામ] હોવાથી જ્ઞાતિ નામ પડ્યું છે અને નાદિક તડાગ (તળાવ)ની પાસે હોવાથી નાદિક કહેવાતું હતું.

આ નાતિક ગામ કયાં હતું એના સંબંધમાં અમે નીચેના
વૃદ્ધશ્લોકો એક નિર્ણય ઉપર આવી પહોંચીશું—

(૧) \ tika (V L. Vadika-Natika) A locality
in the country on the high way between
hot water and cold

અર્થાત્ નાતિક (નાટિક નાતિક)—વજાઈ દેશની ત્રણ
વસાહતો અને ઠાઠિઆમની વચ્ચે એક સ્થાન છે.

The entry of Hot-proper Names vol. I page 276

(૨) આ દિક્ષણેની એક પાલી પ્રાપ્ત નેમ્સ ના
ગ્રંથમાં આ પૃષ્ઠ ઉરે ઉપર રાજગૃહ અને કપિલવસ્તુની
વચ્ચે આવેલાં સ્થાનોને મહાપરિનિબ્બાણ સુત્ર પ્રમાણે
એવાં ૫૧ છે.

In Kapilavastu the Rajagaha was sixty
leagues from Rajagaha the Asokara was a distance
of twenty leagues and the Mahaparinibbana
Sutta. It is the place at which the
Buddha stopped during his last journey along
that —

And with Li, Val da Patuligama (where
he crossed the Ganges) K. tigama, Nadika, Vaddi,
Bhand, and Hithi, na Ambigama, Janabog-
ma, Jithog, naga, P. 4, and the Kakuttha River

beyond which lay the Mango grove and the Sala grove of the Mallas

અર્થાત્—કપિલવસ્તુથી રાજગૃહ ૬૦ યોજન હતું અને રાજગૃહથી કુશીનારા ૨૫ યોજન હતું. મુદ્દે જ્યારે અહિંથી પોતાની છેલ્લી યાત્રા કરી તો ગસ્તામા આવનારા સ્થાનોને મહાપગિનિવાણસુત્તમા આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે— અબહત્તિયા, નાલન્દા, પાટલિગામ, (અહીં ગંગા નદી ઉતર્યા હતા) કોટિગામ, નાલિકા, વૈશાલી, ભડગામ વગેરે વગેરે.

આથી સ્પષ્ટ રૂપે એ નિર્ણય થાય છે કે ‘ક્ષત્રિયકુલગામ’ અથવા ‘જ્ઞાતિક’ વજ્રવેશ [વિદેહ]ની અંદર છે. મુદ્દની જ છેલ્લી યાત્રાનું વિવરણ મળે છે, એનાથી એ જણાય છે કે આ સ્થાન કોટિગામ અને વૈશાલીની વચમાં હતું અમાગ આ કથનની પુષ્ટિ શાસ્ત્રોથી, અંતિહાસિક સાધનોથી અને પુરાતત્ત્વ-વિભાગે સચહેલા પ્રમાણોથી થાય છે.

ખોટી ધારણાઓ

ડો હારનવ અને ડો જોકોબીએ જૈન-શાસ્ત્રો ઉપર આલોચના કરતા કેટલાક એવા મત્તવ્યો રજૂ કર્યા છે કે જનાથી ભ્રમ થઈ જાય તેઓના માનવા પ્રમાણે—

(૧) વાલ્મિયગામ [સ વાલ્મિજયગ્રામ] આ વૈશાલી નામથી પ્રસિદ્ધ શહેરનું ખીજું નામ હતું.

મહાવીર તીર્થ કરનો જન્મભૂમિ' જામને. ૯ા હાસલ
ના લેખ જુઓ જન સાહિત્ય સંસ્થાનક ખંડ ૧ અંક ૪,
પૃષ્ઠ ૨૧૮

(૧) કુદશ્યમ નામ પણ વૈશાલ્યીનું જ હતું અને વૈશાલ્યી
જ ભગવાનનો જન્મભૂમિ હતી.

—૯ા હાસલનો હપનો લેખ

૧ ૭માં ૩૦ સંસ્કૃતીએ એક લેખમાં લખ્યું હતું કે
વૈશાલ્યી—ભૂવવૈશાલ્યી વર્ણપ્રજામ અને કુદશ્યમ આ જોડા
મનુ ૩૫ હતું કુદશ્યમમાં કોશલ્ય નામની એક સેરી હતી

—૯ા લેખ વિષય કિંચિત્ સ્મૃતિ માં ૩૫ ૧૮૯

(૩) આ કોશલ્યમ મનિવેશના કુદન પસંતુનેલથી વહાર
[૫+૨] નામનું એક ચેત્ત્વ હતું સાધારણ ચેત્ત્વની પાક
ન એક મરિ અને તેની અમપામ જમીનો હતો આ
પા ૧૨+૩=૧૫ ૧૨ ૧૫માં તેનું કુર્ણિયમ ઉખલ્યું
૧૫ મનુ ૩ અને ૧૫૩૧નું જ હતું તેથી તેનું વજન
' સાપમદજો—ઉગ્રાણે અપચાપાપમદ જગ્રાણે બિ

(૪) મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થ કુડગામ અથવા વૈશાલી નગરના ઠાણાગ નામના લતામા રહેનારી નાયબતિના ક્ષત્રિયોના મુખ્ય સરદાર હતા. ૦ સિદ્ધાર્થને કુડપુર અથવા કુડગામના રાજા તરીકે બધે ઠેકાણે વર્ણવ્યા નથી પરંતુ એનાથી વિપરીત એક સાધારણ ક્ષત્રિય તરીકે (સિદ્ધતથે સ્વત્તિયે) સામાન્ય વર્ણુન કર્યું છે, જ એક બે ઠેકાણે તેને રાજા (સિદ્ધતથે રાયા) રૂપમાં લખ્યાં છે. તેને અપવાદ રૂપે જ સમજવા બેઠએ

—ડા. હારનલનો ઉપરનો લેખ

સિદ્ધાર્થ કોઈ મોટો રાજા ન હતો, પરંતુ ઉમરાવ માત્ર હતો,

(લેખ— ડા. હર્મન જોષીની જૈનસૂત્રોની પ્રસ્તાવના.

અનુવાદક શાહ અ બાલાલ ચતુરભાઈ ખી. એ.)

— જૈ. સા સ. ખ. ૧ અ ૪ પૃષ્ઠ ૭૧

(૫) મહાવીરની જન્મભૂમિ ઠાણાગજ હતી અને તેથીજ બ્યારે સ સારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાની જન્મભૂમિની પાસે રહેલા દ્વિપલાશ નામના પોતાના જ કુલના ચૈત્યમાં પહેલા જઈને રહ્યા

(જુઓ કલ્પસૂત્ર ૧૧૫-૧૬)

—ડા. હારનલનો ઉપર્યુક્ત લેખ

(૬) તે (સિદ્ધાર્થ)ની પત્ની, જેનું નામ ત્રિશલા હતું તેનું

જલ્લ જલ્લ ન એક સાધારણ સત્રિયાણીના રૂપે જ કમળમાં આવ્યું છે. જ્યારે મુખી અને પાદ છે તેને રેખી રૂપે કમળ લખવામાં નથી આવ્યા.

—૯૧ સંકલ્પીનો લેખ.

(૭) સુન્નિતેશ અવેશ લલો

—૯૨ હરનકનો લેખ.

કુદ્યામને 'આચાર્ય-સુત'માં એક 'સુન્નિતેશ' તરીકે લખ્યું છે. ટીકાકારોએ એનો અર્થ જાતી અવેશ સ્વરૂપ (સુતર વાદ) તુ વિભાગ ગણા કર્યો છે.

—૯૩ સંકલ્પીનો લેખ.

(૮) ઉદ્યામનસ્યજો'માં સુત ૭૭ અને ૭૮માં વાલ્મીકિયમ્ના પ્રકલ્પમાં પ્રયોગ કરેલા 'ઠગનીચમાઝ્ઝવકુતાર્થ' અર્થાત્ ઠગ, નીચ અને મ વચ્ચે વાલ્મીકિય સ્ત્રીય સુત (રિપનિલુ) સુત-અરિત ૬. ૬) માં આવેલા નીચેના વર્ણનથી ખરે છે. વશાલીમાં ત્રણ વિભાગ હતા. એમાં પહેલા વિભાગમાં સોના ના કમળવાળા ૭ ૫ હતા. વચ્ચેના વિભાગમાં ચંદીના કમળવાળા ૧૬ ૫૦ હતા. અને છેલ્લા વિભાગમાં તાંબાના કમળવાળા ૧ ૦ ૫૦ હતા. આ વિભાગોમાં ઠગ, મધ્યમ અને હલકા વચ્ચેના સોને કમળ રહેતા હતા.

—૯૪ હરનકનો લેખ.

પગ્નતુ ડો દારનસ અને ડો લોકાપી બન્નેની માન્યતાઓ
નૈન-શાસ્ત્રો સાથે બધ બેસતી નથી. અમે અહીં શાસ્ત્રોના
પ્રમાણો આપીને ટિપ્પણિઓને બારીકાઈથી તપાસીશું.

(૧) 'ત્રિપદિગલાક્રાપૃથ્વયરિત'માં ભગવાન્ વૈગાક્ષીથી વાણિ-
જ્યગામ તરફ ગયા, એવો હલ્લેખ છે. આથી આ બંને જુદા
જુદા નગર હોવાનું નક્કી થાય છે

નાયોઽપિ સિદ્ધાર્થપુરાદ્ વૈશાલીં નગરોં યયોં ।

શંભુઃ પિતૃસુહૃત્તત્રાભ્યાનર્ચ ગણરાટ્ પ્રભુમ્ ॥૧૩૮॥

તતઃ પ્રતમ્યે ભગવાન્ ગ્રામં વાણિજક પ્રતિ ।

માર્ગે ગઢકિકા નામ નદીં નાયોત્તતાર ચ ॥૧૩૯॥

ત્રિ ઇ સુ ચ પર્વ ૧૦, સર્ગ ૮, પદ્ય ૪૧

અર્થાત્ ભગવાન્ વૈગાક્ષીથી વાણિજ્યગામ તરફ ગયા
અને વચમાં તેમને ગ ડકી નદી હિતગ્વી પડી. આથી એ પણ
સ્પષ્ટ થાય છે કે બન્ને ગામ જુદા જુદા હતા, એટલું જ નહિ
પગ્નતુ વચમાં ગ ડકી નદી પણ પડતી હતી

(૨) ઉપર અમે પ્રમાણ પૂર્વક એ સાબિત કર્યું છે કે
વૈશાલી, બ્રાહ્મણકુડ, ક્ષત્રિયકુડ એ ગ ડકી નદીના પૂર્વ કિનારા
ઉપર હતા, અને કર્મારગામ, કાલ્લાગસન્નિવેશ, વાણિજ્યગામ

તથા દ્વિપદાશયેત્વ પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હવાદાર વાસ્તવમાં આ એકજ નગરના નોખાં નોખાં નામો ન હતાં. તામોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બગવાનનું એક ગામથી બીજા ગામ બધાનાં વસુંનો મત્રી છે. આ સિવાય અ્યાં ઘણાં ઠેકાણે એ નામ એક સાથે આખા દેશ તેને વર્તમાન યોગવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સમજવા એક જે એવી રીતે આપણે બાપમાં મેલીએ છીએ લોંબડી-લોંખીઆ, ઝિહી અપસા, બપુર-બોપુર, લાહેર-અમ-તસર, મનિયા-મસક. આમ એક સાથે યોગવાની પદ્ધતિ કેવલ તે તે ગામોની સમીપતાને લઈને પડે છે.

(૬) દે. હારનલે દેશલાક સન્નિવેશની પસે એક દ્વિપદાશ યેત્વ સ્થાન (દુપહાસ ડગ્ગાલ) મળ્યાનું છે અને તેનું ઉપર નુમનુસનો આધિકાર મતાન્થી છે. દે. સાહેબની સમ્મતિમાં નાયસુચકમ ડગ્ગાલ અને દુપહાસ ડગ્ગાલ એકજ હતા.

૧. મમલુ બચવાન મહારી નામના પુસ્તકના અવધ પાને ૪૨ પ્રમાણે જણાવે છે. ૧૨૫માં જાણુ છે- કૈલાસી કે વલિલ રસિક વાલ્મીકી બી રાહી થી ડહાણે વલિલ ડાલર સ્થિત મહાનુષ્યનુડ, હાનિયુનુડુર વાનિયમણસ વર્માગણસ તીર મેહનપરાધિય લેરે વલિલ રમણીય ડાલમર તીર લાલાપુર અમી અનુભવનિયે કૈલાસી કે બીજાં લા રહે થ. અમ । આ-જા પ્રમાણે આ વર્ણન મિક નથી.

બીજાં જગદીય ઉપાખ તે પછી અને ડહાન નામના પુસ્તકમાં જા ૪ જગદાલા ૪ ૮૧ કે ૫ હાલે લખી છે. અનુભવ થા છે કે વિદાલ લખક પદ્ય તેમ અનિત્ય કિતાર મનેલા છે.

ડો સાહેબે જ અ યોના પ્રમણો આપ્યા છે, તે પ્રમાણે દૂધપલાસ
 ઉજ્જાણ તો વાણિજ્યગામની ઉત્તર-પૂર્વમાં હતું અને નાય-
 સંઢવણ ઉજ્જાણ (જ્ઞાતસ્વણડવણ ઉગ્રાણ) કુટપુ (ક્ષત્રિયકુટ)
 ની બહાર હતું.

(ક) વિપાકસૂત્રમાં કથ્યુ છે કે—

તસ્મ ણં વાણિયગામસ્મ ઉત્તરપુરત્થિમે ત્રિમિભાગ દૂધપ-
 લાસે નામં ઉજ્જાણે હોત્યા ।

—વિમાગમુચ પૃષ્ઠ ૧૬

(ખ) કદપસૂત્ર સુબોધિકા ટીકામાં પત્ર ૧૧૧માં કથ્યુ છે કે—

કુણ્ઢપુરં નગરં મજ્ઞ મજ્ઞેણ નિગગચ્છહ, નિગગચ્છિત્તા
 જેણે નાયસંઢવણે ઉજ્જાણે અસોગવરપાયવે તેણેવ ઉગ્રાગચ્છહ ।

આ બંને ઉદ્ધરણોથી એ નક્કી થાય છે કે ‘નાયસંઢવણ’
 અને ‘દૂધપલાસ ઉજ્જાણ’ બંને જુદા જુદા છે

(૪) ડો હારનલ અને ડો જોહાબી બન્નેએ સિદ્ધાર્થને રાજા ન
 માનતાં એક ઉમરાવ અથવા સરદાર તરીકે માન્યા છે. તેઓનું
 એ માનવું છે કે એક બે સ્થાનને ગ્રાહીને બાકી બધે ઠેકાણે
 શાસ્ત્રોમા સિદ્ધાર્થને ‘ક્ષત્રિય’ તરીકે જ વર્ણવ્યા છે પરંતુ
 આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ જોઈને અ યોમાં સિદ્ધાર્થને માત્ર રાજા
 તરીકે નથી વર્ણવ્યા પરંતુ તેમની અધીનતામાં રહેનારા બીજા

અધિકારીઓનું પદ નર્તન કરનારો આનું છે ૬૬૫૨૨૨૨
 ઇન્ટુ છે કે— ‘તપ્ત વ સે સિદ્ધત્વ રાયા રિવત્તર
 સરિયાર્થી’ આમાં સિદ્ધાર્થનો રાત્ર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો
 છે (૬ સુ મુ સુ ૫૧) આમજ આવીને સુત ૬૨ માં
 ઇન્ટુ છે કે

“ કપરકમર વિવ ઝડકિયરિમ્મિય મરિ, સુકોરિ
 માલ્લામેયં હુલય ધગિ રમાયેયે સેપરપામરાઈ ઠૂલ્લમા
 મીઈ મંગલ્લજયસરકપાલાઈ અલેયગમનાયગ-ઈલ્લાયય-રાઈ
 સર-તલર-માઈલિય-કોઈલિય-મતિ-મહામતિ-ગચગ-દોષ-
 રિય-ગમલ-ચલ-વીરમલ-મમર-ત્રિમલ-સિદ્ધિ-સેપાલ-સલ
 વાઈ-દુય-સન્ધિવાલ્લમહિ મેપુગિયુદે •”

આનો અર્થ એ છે કે રાત્ર સિદ્ધાર્થ ૬૬૫૨૨૨૨ કમ
 મુકુટ વસ્ત્રા વતરેથી નિમ્નપિત નરેન્દ્ર હોય પ્રત્યેક સક્રિયમાં
 નરેન્દ્રને પ્રત્યેક પ્રત્યેક કરીને રાત્રનો મારે થયો છે આમ
 નરેન્દ્રની સમગ્ર નામે નીચેના અધિકારીઓ રહેના.

(૧) મુ નામક (૨) ઇલ્લાયક (૩) મુતરાજ (૪) તલ-
 વાર (કોટવાલ) (૫) માલ્લિક (કર સેનાર) (૬) કોઈલિક (૭)
 મ ત્રી (૮) મહામ ત્રી (૯) ગમ્મક (૧૦) દોષારિક (૧૧)
 અમાત્ય (૧૨) ચેટ (૧૩) પીઠમલક (૧૪) નામર (૧૫)
 (નમર, (૧૬) મ ત્રી (૧૭) મે ત્રિ (૧૮) સાર્થવાલ (૧૯)

દૂત અને (૨૦) સન્ધિપાલ રાજ સિદ્ધાર્થ આ અધિકારીઓથી
યુક્ત હતા.

‘આવશ્યક્યૂર્ણિ’ માં પણ આના જવુંજ વર્ણન મળે છે.

જે જોકાખીની માન્યતા પ્રમાણે તેઓ માત્ર ‘ઉમરાવ’ હોત
તો ‘શ્રેષ્ઠી’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોત, નહિ કે રાજ શબ્દનો
પ્રયોગ.

ક્ષત્રિયનો અર્થ સાધારણ ક્ષત્રિય સિવાય ગણ પણ થાય
છે આ વાતને ટેકા ટીકાકારો અને કાશોથી મળે છે

“ક્ષત્ર તુ ક્ષત્રિયો રાજા રાજન્યો વાહુસમવઃ ।”

—અમિઘાનચિન્તામણિ સટીક પૃષ્ઠ-૩૪૪

આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય, ક્ષત્ર વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ રાજ માટે
પણ થાય છે પ્રવચનસારોદ્ધાર પત્ર ૮૪માં ‘મહાસેણેય સ્વચ્છિણ’
ઉપર ટીકાકાર ટીકા કરતાં લખે છે ચન્દ્રપ્રભસ્ય મહાસેનઃ
ક્ષત્રિયો રાજા” । આથી એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન પરમ્પરામાં
રાજના ઠેકાણે અન્યકારો ક્ષત્રિય શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરતા
હતા અમારી આ માન્યતાની પ્રાપ્ત ‘દ્રાઈડ્સ ઈન એન્શિયન્ટ
ઈન્ડિયા’ પૃષ્ઠ ૩૨૨માં ડો વિમલચરણ લો એ પણ કરી છે

Savaraswami in his commentary in the Pu
rvamimansa Sutra, Book II says that the word

raja is a synonym for Kshatriya and states that even at this time the word was used by the Andhras to designate Kshatriya.

પૂન મીર્ઝાસામૂનની દીકરી સરસ્વામીએ લખ્યું છે કે રાજ રાજ સત્તિયનો પર્વાવવાની હતો અને દીકરી કાસ્તા સમયમા પણ વ્યર્થિના લોકો સત્તિયમાટે સભ્ય સમ્મને પ્રવેશ કરતા હતા.

જ્યારે સમનો અખ્યાત રાજ ચેટક હતો, એમ નિરખાવિષ્યએના પૃષ્ઠ ૨૭ માં લખ્યું છે. આની સહાયતા માટે સમર્થથી હ વિચેષિતએ અને હ મલ્લે શક્તિ અશક્તિ માટે ચૂટવામા આવતા હતા. આ વસ્તુ સર્વ કહેવાતા હતા આ વસ્તુ સર્વર્થ અતીથિ પ્રમાણે ૭૭ ૭ સ્થા રહે હતા એએ. ૧અ કહેવાતા હતા આખ્યાના કરેને ઉપસજ સેના રૂપિ ભાકામારિક (અચાખ્યાત) પણ હતા આ માટે બનકનો પુરાવો નીચે પ્રમાણે છે —

તત્ત્વ નિજગ્રસ રગ્રં કારેભા વસન્તાનં યેવ રાજનં
મત્તસહસ્માનિ સત્તમતાનિ સ્ત્રા જ રાજાનો રોરિ, તત્ત્વ,
ચેવ ઉવગમાનો, તત્ત્વ સનાપવિનો તત્ત્વ મંદાગારિકા । ’

— પુલ્કણવાજક દ્વા ૧ ૧ માર્ત્યક કાન્ધક પદ્યો.

આ ૭ ૭ રાજએનાં અંક ૧અ સિદ્ધર્થે પણ હતા.

૫—ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીની જન્મભૂમિ ડો. હારનલની માન્યતા પ્રમાણે ઢાલ્લાગ સન્નિવેશ છે કારણકે ઢાલ્લાગ એ વૈશાલીનું એક પરુ હતું, એમ ડો. સાહેબનું માનવું છે અને તેથી વૈશાલીને પણ જન્મભૂમિ માને છે પરંતુ અમે ઉપર એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે ઢાલ્લાગ અને વૈશાલી બન્ને ભિન્ન ભિન્ન નગર હતાં, એક બીજા પાસે જરૂર હતાં. ભગવાન્ની જન્મભૂમિ વાસ્તવમાં કુડપુર (ક્ષત્રિયકુડ) હતી અહીં ભગવાને ૩૦ વર્ષની ઉંમર સુધી પોતાનું જીવન ગાળ્યું હતું આ શહેરની બહાર રહેલા નાયસ ઉવણમાં ભગવાને દીક્ષા લીધી હતી અને અહીંથી પુલ્લ-માર્ગે કર્મારગ્રામ પહોંચ્યા અને રાત્રિ વિતાવી બીજા દિવસે સવારે કર્મારગામથી વિહાર કરીને ઢાલ્લાગ સન્નિવેશમાં ગયા

ધણું કરીને ડો. સાહેબને શ્રાન્તિ એટલા માટે થઈ કે કુડપુરમાં જ્ઞાતકુલના ક્ષત્રિયો રહેતા હતા અને ઢાલ્લાગમાં પણ જ્ઞાતકુલના ક્ષત્રિયો. તેથી તેઓએ બન્નેને એક સમજીને વર્ણન કર્યું છે

(૬) ડો. જોકાબીનું માનવું છે કે જન ગ્રંથોમાં ત્રિશલા માતાને બધે ઠેકાણે ક્ષત્રિયાણી રૂપેજ લખ્યા છે, દેવી તરીકે નહિ અમે એ ઉપર બતાવી ચૂક્યા છીએ કે ક્ષત્રિયનો અર્થ ઢાશ અને ટીકાકારોની માન્યતા પ્રમાણે ‘રાજ’ પણ થાય છે એ રીતે ક્ષત્રિયાણીનો અર્થ ‘દેવી

અથવા 'રાણી' પણ થાય છે સાધારણ રીતે બારતીય સભ્ય પ્રજાઓ પાસેથી એવી છે કે સત્તિવચનની સાથે સનયે દેવાથી વારવાર સત્તિ સંજ્ઞા ઉપયોગ નથી કરતો, પરંતુ સત્તિવચન સાથે સનયે દેવા ખ્યાલને ઠીક જણાડતો કામ થયું હોય અથવા રાજકુલની સાથે સનયે દેવ હો એમ કહેવાનાં આવે છે કે 'હો હો' સત્તિ પ્રજાને તેના સન્માન માટે સત્તિવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

આ સિવાય બીજા સામોર્થા ત્રિશલ માતાને કયું ઠંકણે દેવીરૂપે નક્કી છે. પહેલા કહેલા સત્તિવચનના પ્રકરણમાં અમે આશય પૂર્વકપદે રચેલી 'દશલક્ષિ' થી એક શ્લોક ઉદ્યુત કર્યો હતો તેમાં માતા ત્રિશલ માટે દેવીસંજ્ઞાનો પ્રયોગ કર્યો છે તે પાંચમી પ્રમાણે છે—

દિવ્યાં શિવકાશિવ્યાં સુસ્વજાન્ સમર્થ્ય વિદ્યા

બીજા મે થોમા પદ્મ દેવીને પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(ક) દવાર ત્રિશ્વચર્ચી શક્તિ મમમહુલવદ્ ॥ ૩૩ ॥

(ખ) હસ્તુસ્વાગતો દેવ્યાધારસ્વાધર્ષા દરી ॥ ૫૪ ॥

(ગ) દમ્યા પાર્થે જ યગદમ્બનિશ્વ નિશાય સઃ । ૫૫ ।

(ઘ) ડરાજ ત્રિશ્વચર્ચી મદને નસ્તમાગમા ॥ ૬૪૧ ॥

—ત્રિશ્વચર્ચાપુસ્તકરિષ પર્વ ૧ : સર્ગ ૨

(ક) તસ્સ ઘરે ત સાહર તિસલાદેવીઁ કુચ્છિમિ । ૫૧ ।

(ખ) સિદ્ધથો ય નરિન્દો તિસલાદેવી ય રાયલોથો ય ॥૬૧॥

મહાવીરચરિય ક્રમશઃ પત્ર ૨૮ અને ૩૩ ઉપર

(૭) ડો હારનલ સન્નિવેશનો અર્થ ‘લત્તો’ કરે છે. અને ડો જોષાબીની માન્યતા પ્રમાણે તેનો અર્થ ‘પડાવ’ થાય છે. આ પ્રમાણે બંને વિદ્વાનોએ ઉક્ત શબ્દનો ખોટો અર્થ કર્યો છે કારણ કે સન્નિવેશ શબ્દના ધણા અર્થ થાય છે. તેમાંનો એક અર્થ ગામ પણ છે, જે અહીં ઉપયુક્ત છે

(ક) પાઙ્ગસદ્મહાજ્ઞાન ના પૃષ્ઠ ૧૦૫૪ ઉપર સન્નિવેશના અર્થો નીચે પ્રમાણે લખેલા છે ૧ નગરના બહારનો પ્રદેશ, ૨ ગામ, નગર વગેરે સ્થાન, ૩ યાત્રી વગેરેનો પડાવ, ૪ ગ્રામ, ગામ વગેરે, ૫ રચના વગેરે

(ખ) સન્નિવેશો ઘોષાદિઃ ઇપા દ્વન્દ્વસ્તતસ્તેષુ, અથવા ગ્રામાદયો યે સન્નિવેશાસ્તે તથા તેષુ । ’

—શ્રીમદ્ ભગવતી સૂત્ર ટીકા, પ્રથમ ખંડ, પૃષ્ઠ ૮૫

(ગ) નિશીથ ચૂર્ણિમાં સન્નિવેશનો અર્થ આપ્યો છે

“ સત્યાવામણત્યાણ સણ્ણિવેસો ગામો વા પીઢિતો સંનિચિટ્ઠો જતાગતો વા લોગો સન્નિચિટ્ઠો સો સણ્ણિવેસ મણ્ણતિ । ”

અભિધાનરાજેન્દ્ર, ભાગ સપ્તમ પૃષ્ઠ ૩૦૭

(૧) ' નિધનો મામ યત્ર સાર્થ જાવાસિત્ત્વ, આદિ ક્રમદેવ
ગ્રામો વા મમ્પત્ર પ્રમિત્ત સમ્પત્તિસાવાસમધિવસતિ યાત્રીયા
વા મતા સાકા યત્ર નિદિતિ વતઃ મર્ચાદિપિ મિવદ્ હમ્પતે' ।'

—કુદનકલ્પમગીઢ વિષય ૨, પા ૩૪૨-૩૪૫

✓ ઉપાખ્યે કસ્યચિદ્ આ વાપરેલા ઉપનીષદ્વિમલકુલાદિ ન
આપાડે તે હારનથી વાલ્મીકીયમ્પત્તિ વલ્લુ વિશ્વમ કર્મજો
પ્રમત્ત કરો કે કુસ્ત્રમ્પ આલેશ નંદાલીના વર્ણન સ્થિતિ કેવો
મમ્પત્ર નેદવાના પ્રમત્ત કરીને વૈશાલી અને વાલ્મીકી મામને
એક જગત્તવજો પ્રમત્ત કરો કે જેન શાસ્ત્રોર્થ શાસ્ત્રોર્થ માટે
નિધમ છે કે નધુ કમ્પત્ત નધુ મામ, નમઃ સન્નિવેશ, કે કર્મદ
વન મા—નિદિતિ મર અપ ત્વ કોઈ પલ્લુ જ્ઞાના વર્ષ કે વર્ણના
નદ નવ પ કે આ નીચ અને મધ્યમ કુળોર્થ વિશ્વ મહત્ત્વ કરે
એ ન ન્ધુના જાકર માટેને હસ્તેન કર્મો છે પાં પલ્લુ જ્ઞાનને
ન નન વામીને મિત્તની અનુમતિ આપર્ણ છે, નીચ
અન મ રમ ન વત્ત્વો વિત્ત કેવની અગ્નિ આપી છે

નવકા - ઉપમાધમ મમ્પમદ્વત્ત્વકાકુતિદમ્પ વિષાગ્નદ્

દમવદ્વત્ત્વકાકુતિદમ્પ હાગિમત્રીયર્ગદ્ વત ૧૬૨

આ ઉપરથી આને આધાર તરીકે માનવાનો પ્રયાગ કરવો એ નકામું છે આજ પ્રમાણે 'આંતગદ્દશાઓ' માં પણ એજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાને પૃથ્વારાપુર, દ્વારિકા વગેરેમાં જીવ્ય, નીચ અને મંચમ કુતોમા સિમા લેવાનો આદેશ કર્યો હતો. એજ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્ર વગેરે અન્ય ગ્રંથોમાં પણ એવું જ વર્ણન આવે છે એની તુલના 'કુલ્વ' માં આવના વંશાલી પ્રક્રમથી પણ કરી શકાય છે ?

આવીજ રીતે શ્રીમતી રીવેન્સને ડૉ. દારનલની જૂનોતું પુનરાવર્તન કરવા સાથે એક સચંકર જૂન એ કરી છે કે ભગવાનને વૈશ્ય-કુતોત્પન્ન ખતાવ્યા છે.

(જૂઓ II Part of Jaiminīyam ૫૮ ૨૧-૨)

પરંતુ આ માન્યતાની કોઈ પણ રીતે પ્રુટિ થતી નથી આધુનિક માન્યતા

આજકાલ ક્ષત્રિયકુલ ક્યાં માનવામાં આવે છે એનો ખ્યાલ અમને શ્રીમુખર્ષિ જન સ્વયં પેવક મહલ રજતમહોત્સવ

ધર્મે સામાન્ય ક્ષત્રિય ખનાવવા છતાં પણ તેમના ગગપથ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે (જૂઓ ૫૪ ૭૬) એવી જ રીતે વિદેહ, ત્રિશિલા, વંશાલી અને વાણિજ્ય ગામને એક માનવામાં આવ્યા છે જેનો ઉપર પ્રતિ કાર કરવામાં આવ્યો છે એ પ્રમાણે ૫૬ ૮૧ ઉપર 'કુલ'નો અર્થ થઈ શકે છે, તે પણ કીક નથી એનો અર્થ ખાનદાન થઈ શકે છે થઈ નહીં ૫૪ ૨૮૯ ઉપર આનદને જાતકુલના લખ્યા છે જે સર્વથા શાન્તિમાં નાખનાર છે આનદ કૌટુમ્બિક દત્તા, ચાતુક નદિ

સ્મારકકેન્દ્ર મકાન રૂ. ૧ પૃષ્ઠ ૫ થી પણ પ્રાપ્ત થાય છે.
 પા ધન્ય છે સકળીનરાય જકણન ઉતરીને ૧૮ માર્ચ
 ૬૨ ગદયા પિરગવાદ અને સત્રિયકુદ મામમાં જગા ગણી
 અથવા મદગજમથી અથવા છે એટલી થમસાગની વચ્ચે
 મામતની પ્રમુખ પનોદ મલિ છે થમસાગથી રહિ
 નરક સત્રિયકુદ નવલ ત ૬ જગનો રસ્તો છે ત્રેટી બે માર્ચ
 છે ત્યા મામ મામે બે ન્દાન મલિ છે અટ્ટીથી થમતો
 ચકાવ રાત્રે થમ ૩ અટખા કલ્પ રસ્તો ચકાવ પછી આગળ
 વધારે ક ૩ અને કકરાવાળો માર્ચ સુર થાય છે અટ્ટી સિદ્ધ
 જન વાના ભપ હેવાથી પ્રકાશ થયા પછી જ ચકાવ વધારે
 મપકર છે મદદ મદનની વચ્ચે કિશ્કયાકુ મીમહાવીર
 ન્દાન મલિ છે અટ્ટીઆ જ હેરલા લીર્ષકર (મીમહાવીર
 ન્દામી)નું રવન, જન્મ અને હીસા રૂ. ૧ ચલુ કસ્થાસ્થો થયા
 ૬૧ ૫

દિન મગની મા થના આ વિવચમાં આ પ્રમાણે છે—
 નાથ હાની ૫ ૧૫૮ જ જાન ને મામલ ૬૨ એક કુદલપુર
 નામનુ ગાન છે ૮ ભાગવાન મદાવીરની જન્મભૂમિ છે.

—ધુળો નચિદ્ધા તસ ક ભાગ ૧ કિલુ ૨, ૧૮૬

આ માન્યતાઓને કે. ખસ આધાર નથી જામિ પછળ
 જામી ત્યા છીએ કે જામલ નના વિશેષણો વિરેદ, વેરેદરપ,

વિદેહજાત્ય અને વિદેહ સુકુમાલ તથા વૈશાલિક-થી જોજ પ્રતીત થાય છે કે ભગવાનનો વિદેહાન્તર્ગત વૈશાલીની સાયે ધનિષ્ઠ સખધ હતો અને તેના ખીલકૂલ પાસેના સ્થાનમાં તેમની જન્મભૂમિ હોવી જોઈએ એ સિવાય તેમની બહુશાલચૈત્યમાં કંગેલી સ્થિતિથી પણ તેમનો આ સ્થાન સાયે સખધ જણાય છે અને વૈશાલીમા કરેલા બાર ચોમાસા પણ આજ વાતનું સમર્થન કરે છે સાક્ષ્ય મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરમાં આજ વાતની પુષ્ટિ કરી છે તેઓ એ જ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૨૭ મા લખે છે કે—

(૧) ભગવાનની દીક્ષાના ખીજ દિવસે કાલ્લાકસન્નિવેશમાં પારણા કરવાનો ઉલ્લેખ છે જેનસૂત્રો પ્રમાણે કાલ્લાક-સન્નિવેશ ખે હતા, એક વાણિજ્ય ગામની પાસે અને ખીજુ રાજ ગૃહની પાસે જે ભગવાનની જન્મભૂમિ આધુનિક ક્ષત્રિયકુલ માનવામાં આવે તો ખીજ દિવસે કાલ્લાકમાં પારણુ કરવાનું અશક્ય હતું કારણકે રાજગૃહવાળું કાલ્લાક-સન્નિવેશ ત્યાથી લગભગ ચાલીસ માઈલ દૂર પશ્ચિમમાં આવે છે અને વાણિજ્ય ગામવાળું કાલ્લાક એનાથી પણ ઘણું દૂર. તેથી એજ માનવું ચુક્તિ ચુક્ત થશે કે ભગવાને વૈશાલીની પાસે રહેલા ક્ષત્રિય-કુલના જ્ઞાતખંડવનમાં દીક્ષા લીધી અને ખીજ દિવસે વાણિજ્ય ગામની પાસે 'કાલ્લાક' મા પારણુ કર્યું.

(૨) ક્ષત્રિયકુલમાં દીક્ષા લઈને ભગવાને કર્મારગામ

મેન્ટલ-સન્નિવેશ, મેન્ટલ-સન્નિવેશ વગેરેમાં નિહાર કરીને
અસ્થિરજન્યમાં આતુર્માંસ રચ્ય. અને ચેતનામાં પછી પસ
મેન્ટલ-સન્નિવેશ, કનકમજા આમનપદ અને ચેતવિકા વગેરે
સ્થાનોમાં વિચાર પછી રાજ્યક તરફ પ્રવૃત્તિ કર્યું અને
બીજી આતુર્માંસ રાજ્યક થાં કર્યું

ઉપરના નિદાન વચ્ચેનાં બે મુદ્દાઓ એવા છે કે 'અસુ
નિક સન્નિવેશક અસન્નિવેશક સન્નિવેશક નથી એવું સ્થાપિત કરે
છે પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે સમજાવવા પડેલું આતુર્માંસ પુરું કરીને
અવિકા નમરી તરફ જાય છે અને બીજો મુદ્દો એ છે ત્યારથી
નિહાર કરીને જગ્યા નહીં ઉતરીને તેમાં રાજ્યક તરફ જાય છે

ચેતવિકા માનવમતીથી કપિલવસ્તુની તરફ નિહાર કરતાં
સ્વપ્નામાં આવતી હતી આ બુદ્ધિપ્રદેશ મેન્ટલના પૂર્વોક્તમાં
અને વિદેહના પશ્ચિમમાં રહેલો હતો. અને એ પસ નિર્ણય
છે કે ત્યાંથી રાજ્યક હતી તે કુળના વચ્ચે જગ્યા નહીં ઉતરી
પ ની હતી. આધુનિક સન્નિવેશકનો આસપાસ નવો ચેતવિકા
નગર હતો. અને તે તે તરફથી રાજ્યક તરફ જગ્યા જગ્યા
એકામક પ ની હતી એથી એ નિર્ણય થાય છે કે સમજાવવાની
અન્યથા આધુનિક સન્નિવેશક એ આજકાલ સન્નિવેશક નિહારમાં
ચિહ્નો રહેલા અને પૂર્વ કાલીન ઐતિહાસિક સીમાનુસાર અન્ય
દેશમાં પડે છે, એ નવાં નરતુ જગ્યાથી ઉતરીને તરફ ઉતર
નિહારમાં કપાયેલી અને તે સ્થાન પૂર્વોક્ત પ્રમાણે અનુસાર

વૈશાલીની પાસે રહેલુ ક્ષત્રિયકુટુંબ જ હોઈ શકે છે . . .

—શ્રમણ ભગવાન મદ્દાવીર પૃષ્ઠ ૨૭-૨૮

(૩) વહિઆ ય ણાયસ હે આપુચ્છિત્તાણ નાયણ સવ્વે ।

દિવસે મુહુત્તસેસે કમ્મારગામ સમણુપત્તો ॥

વહિર્ધાંચ કુણ્ડપુરાત્ જ્ઞાતલ્પણં ડગ્ગાને આપુનુહય જ્ઞાતકાન્-
સ્વજનાન્ સર્વાન્-યથાસન્નિહિતાન્ તસ્માત્ નિર્ગતઃ કર્માગ્રામ-
ગમનાયેતિ વાક્યશેષઃ । તત્ર ચ પથદ્વયમ્ । તત્ર ચ ઈકો જલેન,
અપરઃ સ્થલયામ્ , તત્ર ભગવાન્ સ્થલયા ગતવાન્ , ગચ્છ શ્ચ દિવસે
મુહૂર્તશેષે કર્માગ્રામ સમનુપાસ્ય હિતિ ગાયાર્યઃ । ...તદિવસં
સામિસ્સ હટ્ઠપારણય , તથો ભગવ ત્રિહરમાણો ગગ્ગો કોલ્લાગ-
સણ્ણિવેસે તત્થ ય ભિક્ખલ્લહા પવિટ્ઠો વહુલમાહણમેહ જેણામેવ
કુલ્લાણસન્નિવેસે વહુલે માહણે । તેણ મહુઘયસંજુત્તેણ પરમણેણ
પહિલાભિઓ ।

આવશ્યકસ્થાન હરિમંત્રસૂરિફલ્ગુટીકા સહિત ૧૮૭-૧૮૮,

અર્થાત્-કુટુંબરની બહાર જ્ઞાતબંધુ ઉધાનમાં પોતાના
જાતિ બંધુઓને પૂછીને કર્માગ્રામ તરફ જવા નિર્ણય ત્યાં

જનના મે રસતા હતા—એક જનમાર્ગ અને બીજો સ્વ-
માર્ગ જનવાનુ ત્રેણ-માર્ગ (પુણ)થી વાસ્તવ અને રિવસ
આગમવામાં એક મુઠ્ઠા જાડો હતુ ત્યારે ત્યાં પહેંચી ગયા
(રાત કપાસિયાપ રસા અને બીજ રિવસે)....કેતકાકર્મ પ્રેર
કરતી વખતે તેમને જુદુ પાસુ હતુ કેતકાક-સન્નિ-
વેશમાં પહેંચ્યા પછી જનવાને મિત્રપાટે જુદુ નામન
જાલજુલ કામ પ્રેર કરે. ત્યાં જુદુ જાલજુલ સાકર અને
કોથી મિત્રિત બીજથી પાસુ કરાવ્યુ

ત્રિપિરસલાકાપુજ્યસરિયાં જનુ ૭ ૩ - નવર્મ
અતુર્મામ તો અનુક્રમે વિદાર કરતાં વેશાલીથી નવ દાસ
મહા નદીને પા કરોને જનવાન વાલિન્યમામ પદમાં

તત પ્રગલ્ભ મગવાન પ્રામં વાવિશ્રકં પ્રવિં ।

માર્ગ ગમ્યકિર્ણો નામ મરી મારોછાત્ર વ ॥

ત્રિપિરસલાકાપુજ્યસરિયાં જનુ ૭ ૩ - નવર્મ

અમાન વેશાલીથી વાલિન્યકમામની તરફ જવા પાટે
જનવાને મ કી નદી ન કરી. આનાથી નિવુ ન વાલ ૭ ૩
આ પદા નામ અકબીજની કસે પાસે હતા—વેશાલી, ૩ ૬૫૨,

કર્મારઆમ, કોલ્લાગ, વાણિજ્યઆમ અને દુધપલાસચૈત્ય
(૪) વૈશાલી અને વણિકઆમ પાસે પાસે હતા.

વેસાલિ નગરિ વાણિયગામ ચ નીમાણ દુવાલસ અન્તરાવાસે
વાસાવાસં ડગાણ. ... વૈશાલ્યાઃ નગર્યાઃ વાણિજ્યગ્રામસ્ય
ચ નિશ્રયા દ્વાદશ ચતુર્માસકાનિ વર્ષાવાસાર્થમુપાગતઃ ।

—અભિયાનરાજેન્દ્રકોય માગ ૬ ૫૦૩ ૧૮૮૪

(૫) અભિયાનરાજેન્દ્રકોપમાં વાણિજ્યઆમ, દ્વિપલાસચૈત્ય
અને કોલ્લાગસન્નિવેશને પાસે પાસે બતાવ્યા છે

“ તેણં કાલેણં તેણં સમણં વાણિયગામે નામં નયરે હોત્યા ।
વણ્ણજો ॥ તસ્સ વાણિયગામસ્સ નયરસ્સ વહિયા ઉત્તરપુરત્થિમે
દિસીમાણ દૂધપલાસણ નામ ચેહ્ણ । તસ્સ ણ વાણિય-
ગામસ્સ વહિયા ઉત્તરપુરત્થિમે દિસીમાણ સ્થળં કોહ્ણાણ નામ
સંનિવેસે હોત્યા । ..વાણિયગામ નયરં મજ્ઞં મજ્ઞેણ
ન્નિગન્હ, ૨ સ્તા જેણેવ કોહ્ણાણ સંનિવેસે, જેણેવ નાયકુલે,
જેણેવ પોસહસાન્ના, તેણેવ ડગાણ્હ । ..તણ સે મગવ,
ગોયમે વાણિયગામે નયરે, જહા પણ્ણત્તીણ તહા, જાવ સિલ્લા-
યરિયાણ જહમાણે અહાપજ્જસ મત્તપોણ મમ્મં પહિગ્ગાહેહ

૧ વા શાન્તિપામણી પદિકામચ્છદ, ૨ વા કોણમપસ્ય ઇન્દ્રિ-
યેમમ્ પ્રદૂરમામન્તેષ્ય ચોર્ધવમાણે, વદુચ્ચમદ નિષામો । વદુ
ક્રમો પ્રથમમમ્સ દવમાદગત્તદ ૪

— કવચકાવચી ઉચ્ચ લી વા નવ દુઃ ૧ કે ૧

અર્થાત્—તે કાળ અને તે સમયમાં શાન્તિપામણી નામનું
નમ કનુ વળુ ન તે શાન્તિપામણી નમરની જ્ઞાત કતારપૂર્વ
દિશામાં દિપદાર નામનું ચેત્ય કદ તે શાન્તિપામણી
જ્ઞાત કતાર-પૂર્વ દિશામાં અહીં કોણમાં નામનો સન્નિવેશ
હતા શાન્તિપામણી નમરની બીજી જગ્યા વર્તને નિર્મળ છે,
અર્થ કોણમાં નામનો સન્નિવેશ છે, અર્થ કતારપૂર્વ છે અર્થ
પોષપદાર છે ત્યા જ (અર્થ ૬-અર્થ ૬) અર્થ છે. તે જગ્યા
જગ્યાન મોતમત્વાથી શાન્તિપામણી નમરમાં, કમ્પી રીતે સ્વ-
વતી સ્વર્ગમાં જતાનું છે તેથી રીતે વિદ્યાર્થને મારે દરજ્યા
જમ જતાનું છે તેમ મોજન-તણી સારી રીતે ચક્ર કરે છે
ચક્ર કરીને શાન્તિપામણી નામ કરે છે પાછા દરજ્યા કોણમાં
સન્નિવેશના સમીપમાં પરસ્પર મીલતા વળા ખાતુસિન્ધ
રાખેને સાંભળે છે વળા માખુમી આ સ્થામાં આ પ્રમાણે
કેને છે

ઉપસહાર :

હવે સક્ષેપમાં અમે જ નિષ્કપ્પ ઉપર પહોંચ્યા, તે સખીયે છીએ.

૧. આધુનિક સ્થાન જને ક્ષત્રિયકુંડ કહેવામાં આવે છે અને જ સિચ્છુઆડની પાસે ખતાવવામાં આવે છે, તે મુંગેર જિલ્લાની અંદર છે મહાભારતમાં આ પ્રદેશનો એક સ્વતંત્ર રાજ્ય—'મોદાગિરિ'ના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે જ અંતમાં અંગદેશની સાથે ભેળવવામાં આવ્યો હતો, મતલબ કે પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમાં આ સ્થાન વિદેહ દેશમાં ન હતું. પરંતુ અંગદેશ અથવા મોદાગિરિની અતર્ગત હતું. તેથી આ સ્થાન ભગવાનની જન્મભૂમિ ન હોઈ શકે

૨ આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડ પર્વત ઉપર છે, જ્યારે પ્રાચીન ક્ષત્રિયકુંડની સાથે શાસ્ત્રોમાં પર્વતનું કોઈ વર્ણન નથી મળતું. વૈશાલીની આસપાસ કોઈ પહાડ નથી, તેથી તેજ સ્થાન ભગવાનનું જન્મસ્થાન હોવાનો વધારે સભવ લાગે છે

૩ આધુનિક ક્ષત્રિયકુંડની તળેટીમાં એક નાણુ છે જે ગંડકી નદી નથી ગંડકી નદી આજે પણ વૈશાલીની પાસે

જ નિમ્નતર વહે છે

૪ સાઓર્મ વેચાલીની પાસે સત્રિયકુદ જતામ્બુ છે, જ્યારે આધુનિક સત્રિયકુદ વેચાલીની પાસે નથી.

૫ વિરેહ-રેડા મગની કત્તરમાં છે જ્યારે આધુનિક સત્રિયકુદ મગની ઇસિયમાં છે.

કપરના નિષ્કર્ષોથી એ સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે દિયુઆની પામેના પર્વત કપર રહેલા સ્થાને આત્મિક સત્રિયકુદ માની લેવામાં આવ્યું છે અહીંના લોકવાન્ય અવન જ મ છે ઘીસા કોઈ પણ કન્યાસુક નથી થયું

સાઓર્મ આપારે અમારૂં જી માન્યું છે કે એ સ્થાન અત્યારે જસાદના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે જ પ્રચીન વેચાલી છે અ નીજ સામે સ્વતંત્ર સત્રિયકુદમાં કદા જ્યાં લગભગ નવા થયે કન્યાઓએ વધા હતા આજ સ્થાનની પાસે આજે સ્વ સત્રિયાઓ, રૂપનાથ નાગચી અને કોમ્બુઆ નિધમાન છે આ સત્રિયકુદ આજકાલ વાસુકુદના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આર્કિયોલોજિકલ વિભાગ । પણ વાસુકુદને જ પ્રાચીન સત્રિયકુદ માને છે અહીંના નિવાસીઓ પણ એમજ માને છે.

દે ભગવાનનો જન્મ અહીંયા જ થયો હતો. રાત્ર ૪૧માં
અમે સ્વયં અહીં ત્રણ ચાર દિવસો ગહીને બસાઈ, દુધનછપ-
રાગાછી, દોલ્લુઆ, વાણિયાગામ અને અશોકસ્તંભ વગેરેનું
નિરીક્ષણ કર્યું હતું પરંતુ નદીનો પ્રવાહ બદલાઈ જવાથી
વાણિયાગામ, દોલ્લાગ, અને કર્મારઆમ નદીના પૂર્વભાગમાં
આવી ગયાં છે

---

૧ આજ વૈસાલીમાં જો કુશાભ છે તેજ ગ્રીમદારીજ સ્વામીનું
જન્મ ગયાન છે. ત્યાં તોય કંગેની મુર્તિઓ નિકળવાથી આ વાત
પ્રમત થાય છે

-પ્રાચીન જૈન સ્મારક (અલ્પચાગી કીર્તિપ્રસાદજી) પૃષ્ઠ ૨૮

1

(1)

(94)

( )

પ્રસ્તુત પુસ્તક વાચાથી એ જણાય છે કે વૈશાલીની પાસે કેટલાક એવા ગ્રંથાન છે, જેનો મહાવીર સ્વામીની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે આ સ્થાનો વાણિજ્યગ્રામ, ક્રાસ્તાગ-સન્નિવેશ, કમોરગ્રામ, અને ક્ષત્રિયકુડપુર છે લેખકે આની ઓળખાણ આધુનિક વાણિયાગ્રામ, ક્રાસ્તાગ, કૂમનજપરગામી અને વાસુકુડથી કરી છે જે કે જોનોની આધુનિક માન્યતાનુસાર મહાવીરસ્વામીનું જન્મગ્રંથાન સિમ્લિયાડની પાસે અથવા નાલન્દાની પાસે છે પરંતુ લેખકે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે એ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ બન્ને માન્યતાઓ ઠીક નથી પરંતુ જે સ્થાનોની ઓળખાણ લેખકે કરી છે, તે જ સ્થાનો મહાવીર સ્વામીથી સંબંધ રાખે છે

આવી જ રીતે જૈન શાસ્ત્રો ઉપર વિવેચન કરતા ડૉ. હારનલ્ડ અને ડૉ. જોહાબીએ કંઈક વિભિન્ન સ્થાપનાઓ કરી છે સંભવત તે બૂલો ભારતીય પરપરાને નહીં સમજવાને કારણે થઈ છે આ બન્ને વિદ્વાનોના પક્ષનું નિરાકરણ પણ લેખકે અત્યંત વિદ્વાતપૂર્ણ રીતે કર્યું છે

એક દર પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી તથા મનનીય છે કેવલ સામાન્ય વાચકોને જ નહિ, પરંતુ ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ કંઈક નવી સામગ્રી પ્રસ્તુત કરે છે

સાપ્તાહિક 'વીર અર્જુન' તા ૨૮

સપ્ત ૨૦૦૩ શ્રાવણ

(૩)

ભગવાન મહાવીરનું મોસાળ વૈશાલીમાં હતું જે સિમ્લિયાડી ક્ષત્રિઓની રાજધાની હતી. આધુનિક મુજફ્ફરપુર જિલ્લાનું બસાદ ગામ પ્રાચીન વૈશાલીનું જ પ્રતિરૂપ છે ત્યાં જ વૈશાલી વસેનું હતું તેની પાસે જ રાત્રીક્ષત્રિયોનું પ્રમુખ શહેર કુડગ્રામ હતું

જન્મભૂમિ સિદ્ધ કરીને જૈન-સમાજમાં પ્રચલિત એક મોટા ભ્રમને દૂર કર્યો છે તે માટે જૈન-સમાજ જ નહીં પરંતુ સમસ્ત વિદ્વાત સમાજ આપનો ઋણી રહેશે

મારી સમ્મતિમાં જૈનસમાજની તરફથી ગૈશાલીમાં એક વિશાળ અનુસન્ધાન ભવન અને અતિથિશાળાની રચના થવી જોઈએ ગૈશાલીમાં આ વસ્તુઓની ન્યૂનતા ધણી જ ખટકે છે જૈનસમાજમાં જેવો ધર્મ પ્રેમ છે, તે જ પ્રમાણે તેની પાસે ધનની બહુલતા પણ છે તેથી આ કાર્ય કદાચ મુશ્કેલ નથી

પ્રો. યોગેન્દ્ર મિશ્ર એમ એ સાહિત્યરત્ને
ઇતિહાસ વિભાગ, મુશીસિંહ કોલેજ
મોતીહારી, તા. ૮-૬-૪૬

(૬)

ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ગૈશાલી નગરીની ભૌગોલિક સ્થિતિને પ્રમાણિત કરવા માટે જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિજીની “ ગૈશાલી ” નામક પુસ્તક સપ્રમાણ અને ઉપયોગી છે આવું આધારયુક્ત વિવેચનાપૂર્ણ પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે અમે આચાર્ય સૂરિજીને હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ

આશા છે કે ઇતિહાસિકો આમાં આપેલા પ્રમાણો અને તર્કો ઉપર સારી રીતે વિચાર કરીને શ્રી સૂરિજીના પ્રયત્નોનો આદર કરશે.

વિશ્વેશ્વરનાથ રેલ

બોધપુર તા. ૧૬-૮-૪૬

(૭)

આપની પુસ્તક ગૈશાલી ખ્યાનપૂર્વક વાંચી સુદર તેમજ સર્વાંગ-

(૯)

૩ અગત્યનું પોસ્ટકાર્ડ અને આપની વંચાતી ઉપર લખેલી પુસ્તક શુક્રપોસ્ટથી પ્રાપ્ત કરીને મને ઘણો જ આનંદ થયો. પુસ્તક વાંચીને ખરેખર મને અત્યંત પ્રમનતા થઈ કે 'નગરની ઝોળખાણ' ના આપના દટિકાબુથી પૂર્ણરૂપથી સદમન છું.

ડૉ. પી. એચ. વૈદ્ય-પૂના

૧૪ અગસ્ટ ૧૯૪૬

(૧૦)

વૈદ્યાલીની પુસ્તક મળી. સાચાનું એને વાંચતા મનમાં ઘણીજ પ્રસન્નતા થઈ. ભારતની પ્રાચીન નગરીઓ માટે આવા અવ્યાસપૂર્ણ પ્રમાણ પુરસ્કર લેખોની ઘણીજ જરૂર છે. આપે વૈદ્યાલીના ભૌગોલિક સ્થાનનો નિશ્ચય વૈદિક, ખૌરુ અને જૈન પ્રમાણથી કર્યો તેથી તે માનનીય છે. સાચું જ થોડો ગજબીય ઇતિહાસ આપનાથી પુસ્તકની મદદતા વધી જાય.

પ્રો. ડાહ્યારાય રંગીલદાસ માકડ

તા. ૧૬-૮-૪૬

ગુજરાત નગર, કરાચી ૫

(૧૧)

ખન્ને પુસ્તકો વાંચી વૈદ્યાલીની ફટલીક વાતો મારા માટે નવી છે. એનો ઉપયોગ મારા 'ભારતવર્ષ'ના ઇતિહાસ'માં કરીશ. આપે બધો વિષય એક ઠેકાણે ભેગો કરવાનો મહાન પરિશ્રમ કર્યો છે. તે માટે અમે આપના આભારી છીએ. આપની મુદ્દમ વિચારણાથી ખૂબ જ આનંદ થયો.

ભગવદ્દત્ત બી. એ

તા. ૧૩-૯-૪૬

વૈદિક રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ

લાહોર.

(૧૨)

આપે તે (નેત્રાથી —પુસ્તા)માં ? હરિવંશ કહે છે તે
સ્વામ્ય છે કે તે હજી નેત્રાથી પરિવૃત્ત નથી થયેલ નેત્રાથી
ક્રમશઃ વૈષ્ણવ અને સ્વામ્યુ વચ્ચે ન હજી વિહારથી થયેલ તે ખું
જાતે । ૪ —૫ પદાનુ પુસ્તાક કહક ઉપરોચી થાય છતાં
આપે જ સ્વામ્યના હરી છે તેમ જોઈએલાની પ્રભુ જાગી બની
છે એક નિહી છે કુ રાખી અક્ષરોમાં જ મેલ જાગ્યો ત્યારે
નામની—અક્ષરોમાં ન જાગી જાય । એ બિંદુ નથી હો તે ભલે
નામના અક્ષરોમાં જાગ્યાને અને જાગે હિંદી જાગ્યાને થયે પુસ્તાક
વિશેષ હાલમાં નિહાસે એવી થાઈ થાઈવા છે અક્ષરો છે આપ
જોઈએલા જાગી જાગી બીજા પુસ્તાક જાગે અને જાગે જાગે
જોઈએલા જાગ્યાની કહેલ

અક્ષરોમાં જાગી

નિહાસનાથ વિષ

૨૫—૮—૪૧

(૧૩)

મારી જાગ્યાની પુસ્તાક જાગ્યાને છે જાગ્યાને
? જોઈવા છે તે સ્વામ્ય કહે છે એ છે જાગ્યાને રીતે નીચ
જાગ્યાને આપે જાગ્યાને જાગ્યાને કહેલ છે જાગ્યાને જાગ્યાને કહેલ

તા ૧૬— —૪૧

૪ નેત્રાથી જાગ્યાને

જાગ્યાને

(૧૪)

અક્ષરો પુસ્તાકમાં થાગ્યાને જાગ્યાને જાગ્યાને નેત્રાથીની અક્ષરોમાં
જાગ્યાને જાગ્યાને જાગ્યાને જાગ્યાને જાગ્યાને જાગ્યાને જાગ્યાને જાગ્યાને

બૌદ્ધસાહિત્ય, જૈનસાહિત્ય અને વૈદિકસાહિત્યના દષ્ટિકોણોનું પણ સમન્વયાત્મક સંકલન કર્યું છે આજના ભારતના નકશામાં ગૌશાલીની ભૌગોલિક સ્થિતિ ક્યાં હોઈ શકે છે એનો શોધખોળ પૂર્વકનો એક નકશો આપીને પણ સ્તુત્ય કાર્ય કર્યું છે

ભારતની પ્રાચીન રાજધાનીઓની પુરાતત્ત્વ વિભાગ દ્વારા જે શોધખોળ થઈ છે, એનું ઐતિહાસિક રૂપે વિવેચન થવું જોઈએ અને આજ પુસ્તકની માફક અન્ય રાજ્યધાનીઓ ઉપર પણ પુસ્તકો પ્રકાશિત થવી જોઈએ,

યદ્યપિ જૈનાચાર્યશ્રી ગૌશાલીની પ્રતિ આશ્ચર્ય મહાવીર-સ્વામીનું જન્મ-સ્થાન હોવાના કારણે જ હોવું જોઈએ, પરંતુ પુસ્તકમાં ક્યાંય એક પક્ષીય દષ્ટિકોણ દેખાતો નથી.

પુસ્તક ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક દષ્ટિકોણથી મહત્ત્વપૂર્ણ, પકનીય તેમજ સંગ્રહણીય છે

તા ૧૫-૧૦-૪૬

—નવયુગ સાપ્તાહિક

(૧૫)

મેં આપની 'ગૌશાલી પુસ્તિકા' ધ્યાન પૂર્વક વાંચી આપે ખૂબ જ પરિશ્રમ લઈને ગૌશાલી સબધી ગામોની તપાસ કરી છે. વાણિજ્યગ્રામ, કોલ્હાગ, કુડપુર આદિ ગામોના સબધનાં આપના મતથી હું સહમત છું એમાં સંદેહ નથી કે આપની પુસ્તક પ્રાચીન ઇતિહાસ અને જોખાણના સંશોધકોને ખૂબ જ ઉપયોગી નિવડશે

કાશી વિશ્વવિદ્યાલય

અનન્ત સદાશિવ અલતેકર

તા ૧૮-૧૧-૪૬

(૧૬)

આપનો બન્ને પુસ્તકો મળી 'ગૌશાલી' વાંચીને ઘણો જ

अपनइ बरो, मन—सुखितकी साथै भाति विठैत चरित नये
 फल नकु जाफनी जाअनय सरेकु रति मैतिअसिअ प्रवर्तव-
 इमी मन्त्र के जाये के कर्ष बाहु के ते नमस्कारेन न जाये
 नही परन्तु अनेक पाठने सेकाम्य नया प्रमत्तो दास निमेषाधर
 रति यहाँ के जाअनेअनय के लिफटी भोजन। श्री के अमीन
 कासनय कोशितिक तलसगधी सेपनेन इत्य पादे जा कने
 पुनो। ककु न वरयेगी निपटी

हरिदस लिखे जाये मेरी सख भवार्थ बाबा के ३ पारा
 तेय बाबासकु पाऊन फल जाफनी हुमितु ननुअनय इत्यार्थ
 मन्त्र सुनीकी रही नही

३. हरिदस केन

८ — १ — कापूर—हरिदसवि लिखी निधनितमर
 (१७)

जाफन मेअनेका नया पुस्तिक फल के मेअनी
 कने अमरत फल नून न बन्ना जाये कने नमस्कार
 पुनो मेअन्य तेनी मने इने केन पुनन कालिअ लिखे नकु
 नया केकहा कर्ष के न इने मेअ केसकी मन्त्रो ते
 नमस्कार

कापूर—नमस्कार

—कपूर

११ ३—१—१४

(१८)

जाफना मेअनी पुनन मन्त्र ते नमस्कार जाफने
 प्रम न नमस्कार प्रम स्नाय के

—मेअनयिवाकर श्री नमस्कारासुअ मन्त्र

१२ १३—४

—हरिदस

(૧૯)

“વૈશાલી પણ મળી આપની કૃપાનો આભાર શબ્દોમાં
કેવી રીતે વ્યક્ત કરું ! પુસ્તક ખૂબ જ ગવેષણા પૂર્ણ અને સુંદર
છે પૂરું વાંચીશ.”

કાલી —મુરારીલાલ દેડિયા

ભાદરવાવદિ ત્રીજ સ ૨૦૦૩

(૨૦)

એ બનાવવું નિર્ગ્યંક છે કે વૈશાલી અને ક્ષત્રિયકુલ આદિના
સમ્બંધમાં આપે જે નિર્ણય આપ્યો છે તે સહિત તથા શિવાયેજો
સમ્બંધી ઉદ્દેશો દ્વારા એટલો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે કે હવે એના
સમ્બંધમાં મતભેદ ટપી જ નથી શકતો આપનો મન એ સમ્બંધમાં
અન્તિમ નિર્ણય છે

વડોદરા તા ૨૬ અગસ્ત ૧૯૪૬

ડૉ બી ભટ્ટાચાર્ય

ડાયરેક્ટર ઓરિમન્ટલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ

(૨૧)

પુસ્તક વાંચવાથી મને વાસ્તવિક આનંદ થયો. હું આપના
વિચારોથી પૂર્ણ સહમત છું

ડૉ બી એલ ગૌઘ એમ. એ. ડી લિટ્ (પેરીસ)
પ્રોફેસર ઓફ સંસ્કૃત અને તત્સબધી ભાષાઓ
નવરોજી વાઢીયા કોલેજ, પુના.

(11)

જાણી જાણે પ્રાણીઓ— રેણી જાણે ધીર-શિવ-
ધીરજી જાણી

તેના તથા ભાસ્ત્રીય ઉત્તિદાસના સમ્બન્ધમાં જાણ એ જાનો-
 વાલુ કામ કરી રહ્યા છે. તેમજ આ જાનો મનોરૂપ પ્રાસંગિક વિચાર-
 માતા છે. તેના જાગૃત્તી વિચારના કારણથી ભાસ્ત્રીય ઉત્તિદાસને
 હજુ પણ મોતસાલ છે. આને ને દિવાલુ રાત્રિ પાંચમો વાલુ
 રાજાના કાંઈ તથા જાનો જાન નાનલો જર ને કમજાર રાખી
 વિચારો પ્રકાર ક્યાં છે તથા પ્રાચીન મોલુ ને પાંચમી જાન
 કહુ છે તેનાથી પ્રાચીન જાગૃત્તી કારણથી જાનના આ જાનો
 પ્રાચીન જાગૃત્તીના કારણથી જાનના રાજાના કારણથી

194 200

24 25 26

DL 77 APR 1972

©

જાળના કલ્પ વેદાંતી ખીં જ્યારે કલ્પ પરિવર્તનમાં, જાન
જાળનિઃ સ્થાપિત તથા જાન કલ્પો જાળનથી જાળની નિષ્કાલ જનુ-
કુળાપનો ઉચિત કલ્પોત્પન્ન થયો કે જાને નિષ્કાલ થયોથી જાનને
રૂપ રૂપ વેદાંતીને નિષ્કાલ તથા પુનરાવરણ નિષ્કાલની જાળ રૂપ મન જાળ
કલ્પ રૂપમાં કોણની જાળ કલ્પ પુરિ કરી કે જાળ કે જાળના
પુનરાવરણ જાળના કે જાળના કલ્પ થયો, તેથી જાળની જાળને
જાળ પુરિ જાળને જાળ નિષ્કાલ મન જાળને જાળ જાળની જાળ

11 12 13

ଜା.ନଂ. ୧୫୩ ମା.ମ. ୧୫୮୦   ଫର୍ମ୍‌ନମ୍ବର ୧ ଡିଭିଜନାଲ୍‌ମ୍ୟାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍-୧

WAFB 40

